

ШЫН

№ 133-34
(17934-35)

2010 чылдың
ноябрь 9,
вторник

Садар өртээ
5 рубль.

e-mail:shyntuva@mail.ru

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

Ниитилел-политиктиг солун

ДЕМНИГДЕ КҮШТҮГ БИС

• Байырлалдан фоторепортаж •

Метдана БАЛЧЫР

Ноябрь 4. Чоннуң эп-сеткил каттыштырылганының үнү. Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге тураскаал-комплекс шөлү. Байырлыг митингиде чон шөл сыңмас кылдыр чыгып келген. Р-ниң Чазак кежигүннери, аңгы-аңгы яамыларның ишчилери, найысылал Кызылдың чурттакчылары, айынын болгаш күш-ажылдың хоочуннары, интеллигенция, студентилер, школачылар лозун, акаттарын тудупкан, байырлыг хөгжүмнүн элгежи-биле чыскаалыпкан турлар.

ва Республиканың Чазаның дайынының бирги оралакчызы ан-оол Советович Иргиттың митингиде сөс ап, ооң кичилеринге байыр чедирди. Хүндүлүг хоочуннар болгаш чыгып келген! Чоннуң эп-сеткил каттыштырылганының хүнү-биле сиздерге байыры Тыва Республиканың Чазаның мурнундан чөпшээрер көрүнөр. Чаа байырлап эгелээнвисирлал, шынап-ла, ханы ут-1612 чылда орус чон аңгы чөп ылгашпайн, катчып ал-желекчилерни Москва-дур сывырганын төөгүдөн-ис. Ол кайгамчык тиилел-дүүн чон чер-чурту дээш-ниин көргүскен, шынап-ла, эзулуг эп-сеткил каттышты-рынчан тиилелгени чедип

рлалды бистиң найысыла-ыдык черлерниң бирээзи-түүн Улуг дайынының кир-ринге тураскаал—Мөңгө өлүндө эрттирип турары-рылга эвес. XX чүс чылда-луг болушкун — Ада-Улуг дайынының үезинде-тыва чон совет чон-биле-ниин көргүзүп, дайынның-кажыыдал, когаралдарын-ешкен. Чоннуң эп-сеткили-ир демниг болза, кандыг-гелерни чон ажып эртип-дээрзин ол чылдар бадыт-чангаш 1945 чылдың Май-г Тиилелгениң хүнү орус-нарның ниити байырлалы.

Улуг Тиилелгениң 65 чылын дем-дегеп турарывыс бо чылды Хоо-чуннар чылы кылдыр санап турар-бис. Улуг Тиилелге бүгү акы-дуң-малышкы чурттарны каттыштыр-ган. Улус-чоннуң эп-сеткил кат-тыжышкыны, эрес-дидим, туруш-туг чоруу нацизмни тиилээн.

Бот-догуннаан Тыва Арат Рес-публика бодунуң 20 чыл оюн байырлаарына белеткенип турда, фронтдан ыракта-даа бол, Совет Эвилелинде немец-фашистер хал-даан деп дыңнааш-ла, бүгү күжүн демнеп, дузанын көргүзүп эгелээн. Каржы-дошкун дайынга удур де-мисел — улуг ССРЭ-ниң өг-бүле-зиниң кежигүнү болуп кирериниң бир кол чылдагааны болганы чу-гаажок. Ынчангаш дайынны кады узуткап, тиилелгени чаалашкан.

Чоокта чаа, апрель 11-де, рефе-рендумга, тыва чон бир демнини база катап бадыткаан болгаш соң-гулдаларга Дээди Хуралче төлеп-тиглерни шилип сонгаан. Ол бүгү чоннуң политиктиг быжыг, турум чорукче чүткүлүн көргүзүп турары ол-дур. Хоочуннар чылында Ты-вага келген баштайгы орус баш-кыларга тураскаалды ажыттывыс, «Тос эртин» төлөвилелди, Туризм чылын чарлаан, янзы-бүрү мөөрей-лер уламчылап турар.

Ноябрь 4-түн байырлалы дээр-ге, чүгле чурттуң төөгүзүңгө хама-арыштыр сактышкын эвес, а бис-тиң чоннарывыс бир демниг, ниити төөгүлүг чоннар дээрзиниң бадыт-калы-дыр. Демнигге күштүг бис! Байырлал-биле, чонум!

ТР-нин Дээди Хуралының Даргазы К.Т. Даваа:

—Чоннуң эп-сеткил каттыш-тырылганының хүнү-биле депутат коллегаларының өмүнээзинден силер бүгүдө изиг байыр чеди-рип тур мен. 4 чүс чыл бурунгаар үймээн үези дээр чылдар эрткен, поляк эжелекчилерни орус черден үндүр сывырган. Бүгү чон бай, ядыы дивейн катчып, тиилелгени чедип алган. Оон бээр орус чон чаңгыс салым-чолдуг, төөгүлүг болуп, эртенги хүнү база келир үези ниити болуп каттышкан.

Тывага чоннуң ыңдыг эп-сеткил каттыштырылганының хүнү болган хүн — 2010 чылдың ок-тябрьның 10. Ол хүнде биске дет-кимче көргүскен чонувус силерге өөрүп четтиргенивисти илередип тур бис. Дээди Хуралда ам чы-мыштыг иш эгелээн. Силерниң иде-гел, бүзүрелиңерни бадыткаары-биле, амыдырал-чуртталгавысты улам чаагай болдурары-биле ажылдаарывысты аазап тур бис.

С.А.Попов, федералдыг кол инспектор:

—Хүндүлүг хоочуннар, байыр-лыг митингиниң киржикчилери, байырлал-биле!

Ноябрь 4-түн — чоннуң эп-сеткил каттыштырылганының бай-ырлалын Улуг Тиилелге турас-каалдың шөлүндө эрттирип тура-рывыс — онзагай демдек-тир. Бо байырлалды бөгүн бистиң-биле кады Сактышкын шөлүндө номда аттары алдын үжүктөр-биле киир бижиттинген Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери 1000 солдаттар база кады байырлап ту-рары бо-дур. Чоннуң бир деминиң ачызында үймээн үези эрткен, кү-рүне хамаарышпас чорукту чедип алган. Алдаржы-ла, Ада-чурт!

В.Н.Тунев, Кызыл хоорай баштыгы:

—Кызыл хоорай хуралының де-путаттарының өмүнээзинден изиг байыр! Бистиң сорулгавыс — чаа-гай амыдырал. Тус черниң чагырга органның бо шагда күрүне ды-ка улуг эргени берип, деткип ту-рар. Ам чүгле идепкейлиг ажыл-иш херек. Найысылалда көскү апарган оруктар септелгези, ко-рум-чурум, чаагайжыдылга бол-гаш өске-даа ажылдарны моон соңгаар уламчылаар бис. Чаартыл-галар уламчылаар дээрзинге бүзү-реңер.

Башкарыкчы кажыыдал мину-тазының езулалын чарлапты. Бай-ырлыг митингиниң киржикчилери кезек када шыпшың-на барды.

Дайынның болгаш күш-ажыл-дың хоочуннары, ТР-ниң Чазак ке-жигүннери Мөңгө оттуң баарына дириг чечектерни салып тур. Олар-ның соон дарый аныктар, студен-тилер, школачылар, чурттакчы чон Мөңгө отка мөгейип, дириг чечек-терни салып турган. Хөгжүм үнү улам диңмителди.

Митингиниң киржикчилери улаштыр Арат шөлүнче шуужупту. Чон В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының баарына кээп доктаап, Мани хүртүнүн барабанын дол-гандырып, аас-кежик, өөрүшкүнү, амыр-тайбыңны күзээн сеткилин чажырбадылар.

Чыылган чонга Кызыл хоорай чагырганының культура комитеди байыр чедирип, «Найысылал» бөлүү, ВИА «Кызыгааржы» бол-гаш хоорайның аңгы-аңгы коллек-тивтериниң болгаш школаларының өөреникчилери чыылганнарга солун концертин бараалгатты. Арат шөлүңгө орус-тыва оюннары ойнап, янзы-бүрү мөөрейлерге чон идепкейли-биле киржиң, хөглеп, мага хандыр дыштанып алган.

с МАСПЫК-ООЛДУҢ байырлалдан тырттырган чуруктары.

Байыр чедиришкени

Тыва Республиканың иштики херектер органнының хундулуг ажилдакчылары болгаш хоочуннары!

Россияның Милиция хуну-биле силерге чүректин ханызындан байыр чедирип тур бис!

Силер-чиик эвес болгаш эрес-дидим мергежилди кижилери-дир силер. Силерниң бедик мергежилди чоруунардан болгаш Хоойлуга шынчы бараан болурундан бистиң республикавыстың социал-политиктиг болгаш экономиктиг турум чоруу, хамаатыларның тайбың байдалы болгаш даартагы хүнге бүзүрели дыка хамааржыр.

Хоорайларда болгаш суурларда хамаатыларның амыр-дыжын болгаш айыыл чок чоруун камгалап, кем-херек үүлгедир чорукка болгаш терроризмге удур демиселдин мурнуку одуруун ээлеп турар силер.

Бодунуң чуртунуң хамаатыларын камгалап тура, амызын оксунган ажилдакчылар дугайын байырлалдың бо хуннеринде силерниң-биле кады качыдап тур бис. Оларның маадырлыг чоруктары Ада-чуртка төлөптиг бараан болур үлгээлгениң ыдыктыын биске доктаамал сагындырып келир.

Бодунуң профессионал байырлалын Тываның милициясы төлөптиг түннелдер-биле уткуп турарлар. Эртип турар чылдың тос айларында республикада буруткеттирген кем-херек үүлгедиишкени 10,4 хуу кызырылган. Аар болгаш онза аар кем-херек үүлгедиишкениниң, мал оорлаар чоруктарның, кадыкшылга өжөгүзүс когарал чедири-биле холбашкан үүлгедиишкениниң саны дыка кызырылган. Республиканың Дээди Хуралының октябрь 10-да болуп эрткен соңгулдаларын белеткээриниң болгаш эрттирериниң үезинде корум-чурум камгалаар чоруктарны хандыраар сорулгазын милицияның ажилдакчылары алдарлыы-биле күүсеткенер.

Статистика отчеттарының эскетчок саннарының

артында погоннарлыг чүс-чүс кижилерниң шудургу күш-ажылы болгаш уйгу чок эрттирген дүннери бар. Оларның дыка хөйү боттарының профессионал байырлалын албан-хүлээлгезин ак сеткилдиг күүсетпишаан, күш-ажылчы туружунга уткуурлар.

Бодунуң төөгүзүнүң дургузунда Россияның милициясы дыка хөй эде организаасташкыннарга таваржып келген. Хоойлу-дүрүм камгалаар органнар-га удавас база чаартылгалар болур.

Амыдырал канчаар-даа өскерлирге, силерниң буянныг үүлг-херээр негитилелге болгаш күрүнге кезээде негеттинип келир.

Силерниң мурнунарда тургустунган сорулгалар-ның нарынын болгаш эргежок чугулазын хүлээп көрүшкөөн, республиканың күрүне эрге-чагырга органнары хоойлуну болгаш корум-чурумну быжыглаарына, силерниң эң кол – берге үеде кижилерге дуза кадып келир, хөй-ниитиниң айыыл чок чоруун быжыглаар хүлээлгелериниң күүседиринге деткимче көргүзүс дээш моон сонгаар-даа бүгү-ле чүүлдерни кылыр.

Ак сеткилдиг болгаш могаг-шылаг чок күш-ажылынар, даңгыракка шынчы, албан-хүлээлге күүселдизиниң үезинде бедик харысалгалыг чоруунар дээш силерге өөрүп четтирдивис.

Силерге, силерниң төрөөн болгаш чоок кижилеринерге кадыкшылды болгаш аас-кежин, өг-бүлелерге буян-кежикти болгаш бот-боттарыңарга хүндүткелди күзедивис. Силерниң чиик эвес албан-хүлээлгелерге чырык хуннер хөй, дүвүрелдер эвээш болзун!

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы К.ДАВАА.

ДЕМНЕЖИП АЖЫЛДААЛЫҢАР

• Сайыт-биле чугаа •

Чоокта чаа Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының сайыды А.Ф.Лобанов массалыг информация чепсектериниң ажилдакчылары-биле парлалга конференциязын эрттирген. Журналистерниң сонуургаан айтырыгларына сайыттың берген харыларын сонуургаттывыс.

– Александр Федорович, республикада ниити криминалдыг байдал кандыгыл, чугаалап берип көрүңерем.

– Ниити байдалды алгаш көөр-ге, демдеглеттинген криминалдыг кем-херек үүлгедиглериниң саны 10,4 хуу кызырылган болуп турар. Тодаргайлаарга, 4956 турганындан 4440 четкен. Республиканың 15 кожуунунда кем-херек үүлгедиишкениниң саны кызырылган. Ынчалза-даа Бии-Хем, Улуг-Хем, Чаа-Хөл кожууннарда байдал хевээр артып турары хомуданчыг.

100 муң чурттакчыга хамаарыштыр кем-херек үүлгедиглери 1414,4 болуп турар, эрткен чылгы үе-биле деңнээрге, 164,2 кем-херек

үүлгедии кызырылган.

– Кандыг-кандыг кем-херек үүлгедиглери болуп турарыл база каяа?

– Кижиниң кадыынга өш-биле аар кем чедиришкени 12,6 хуу эвээжээн; аар болгаш онза аар кем-херек үүлгедиишкенини 3,3 хуу кызырылган (1662 турган болза 1607); мал оору 10,5 хуу кызырылган.

Отчеттук үениң дургузунда республикага ниитизи-биле 130 өлүрүшкүн демдеглеттинген. Эрткен чылын база-ла ол хире турган. Өлүрүшкүн чок турган Кызыл хоорай, Чеди-Хөл болгаш Чөөн-

Хемчик кожууннарның немешкени база кончуг багай. Аар кем-херек үүлгедиишкенини кызырылза-даа, республиканың девискээринде күштеп-күчүлээшкүн көвүдзүн (24,6 хуу), аар кемдээшкенин эрткен чылын 45 кижиге өлгөн болза, бо чылын 53 кижиге. Дээрбедеп

халдаар чорук 6,7 хуу, үптээшкүн 22,7 хуу өскөн болуп турар.

– Кем-херек үүлгедиишкениниң болдурбазы-биле баш удур ап турар хемчеглерге хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер, Александр Федорович?

– Назы четпээннер ортузунда кем-херек үүлгедиишкениниң болдурбазы-биле баш удур хемчеглерге кичээнгеини күштелдирип келгениниң ачызында назы-четпээннер ортузунда кем-херек үүлгедиишкени 5,4 хуу кызырылган. Ол дээрге бистиң ажилдакчыларның доктаамал чорудуп турар лекция, беседалары, рейд-хыналдалары (ылаңгыя дүнеки үеде), өөредилге черлери болгаш ниити билиг школалары-биле быжыг харылзаазы-дыр.

Бистиң шагдаа ажилдакчылары болгаш инспекторларывыс 314 элээдилерни туткан. Кем-херекти оларның чеди дугаар кижиге бүрүзү-ле эзирек үүлгедип турары илээрэн. Элээдилерниң 176-зы школалык, 33 кижиге профтехучилищелер сургуулдары, кайда-даа өөрөнмейн турарлар – 114, студентилер 13 кижиге болуп турар. Ынчангаш башкылар, кижизидикчи башкылар, тренер башкылар, мастер башкылар, социал-педагогтар шагдаа ажилдакчылары-биле сырый харылзажып, демнежи-п ажилдап, чогуур хемчеглерни күштелдирери негеттинип турар. Аныктарның болгаш элээдилерниң хостуг үезин чөп ажыглаарын чедип алары күзеничиг.

– Хөй-ниити черлеринге болгаш чурттакчыларның бажың-балгадынга болуп турар кем-херек үүлгедиглериниң байдалы кандыгыл?

– Амыдырал аайы-биле бажың-балгатка болган кем-херек үүлгедиглери ниитизи-биле 40 хуу кызырылган: өлүрүшкүннер 72 турган болза, 62; аар кемдээшкенин 271 турган болза, 201; аар кемдээшкенин өлгөн таварылгалар 52 турган болза, 39.

Хөй-ниити черлеринге кем-херек үүлгедиглериниң саны (27,8 хуу немешкен), хемчеглер алдынып турза-даа, кызырылбаан болуп турар. Экономика адырында 324 кем-херек үүлгедиглерин иштики херектер органнары илереткен.

– Эки түннелдерни берген ажил-херектер бар бе?

– Коррупцияга удур ажил эки түннелдерни берген. Күрүне эрге-чагыргазыга удур 33 кем-херекти, тус чер бот-башкарылга органнарыга удур 2 херекти, хээли алган 12 кем-херек үүлгедиглерин тодараткан. Материалдыг когаралды эгидери – 58,1 хуу болуп турар. Оон аңгыда наркотиктиг бү-

дүмелдер садып-сайгарар биле демисел үре-түннелдиг болуп турар.

– Александр Федорович, кадрлар айтырыгына хандырыштыр эң-не кол чүүлү чүс санап турар силер?

– Милиция ажилдакчыларын ат-алдары, оң кижилер-биле чөп тып билири, ниити билини, туразы – эң чугула айтырыгны бирээзи. Ынчангаш ол та-биле ажилдакчыларывыс дени шыңгырадыр бис. Шыңгырадыр бис, кижиниң ажил шагындан да үеде, бодунуң өөнге багай саг-чуруму дээш безин ажилы үндүрүп болур бис.

– Милиция ажилдакчыларының, ылаңгыя анык ажилдакчыларның, чурттаар сава-биле хандырылганы дыйг байдалда деп көрдүңер?

– Хоочун-даа, анык-даа милиция ажилдакчыларының таар оран-сава-биле хандырылганы багай. Ол айтырыгны каш дартын дургузунда черле чедип тургустуу деп билип тур мен. Чурттаар оран-савазын экижидер ха-чок, чурттаар оран-сава шуу ажилдакчыларывыс эмге-ге шыңгырадыр бис. Ынчангаш бо айтырыг талазы-шаңгы ажилдаар, тускай тө-лөлдү тургузуп тур бис.

– Материал-техника заңар кандыгыл?

– Республиканың бүгү ко-нарының иштики херектер ки-теринге четтим. Материал-те-тиг баазы чүгээр деп көр-үшкөнүм. Ынчалза-даа ону чаартыр-үениң дериг-херекселдерин-четчелээр талазы-биле ажы-гуур деңнелде эвес дээрзи-дингир.

– Александр Федорович, кайы партияда бактаап силер?

– Мен кайы-даа полити-партияның кежигүнү эвес мен.

– Тывага доктаамал а-даар силер бе азы түр кады?

– Түр када азы ынча-м чылда деп чугаалап шыдавас-ынчалза-даа ажилдаар д-келген мен дээрзин шийтк-биле чугаалап болур мен.

– Тываның байдалы сияның өске регионнар-деңнээрге, силер бодаарың-кандыг хире-дир, Александр Федорович?

– Тывада байдал ажырбас-ке регионнарда оон коргунчуг-дур ийин. Ынчангаш моон сон-оон-даа артык таарымчалыг-далды тургузары-биле чоңуу-лерден деткимче херек, демне-ажылдаалыңар.

Светлана БАЛЧЫ
Ай-кыс МАСПЫК-ООЛ
тырттырган чуруу.

АЖЫЛ-ХЕРЭЭВИС ХӨЙНҮҢ КИЧЭЭНГЕЙИНДЕ

Тере-Хөл кожуунуң иштики херектер килдизиниң ажил-чорудулгазының дугайында чугааны оң начальниги М.Н.Монгуш-биле ИХЯ-ның парлалга албанының ажилдакчызы Алдын МОНГУШ кылган.

– Мерген Николаевич, 2010 чылдың 9 айларында Тере-Хөл кожуунда кем-херек үүлгедиишкениниң байдалы-биле таныштырып көрүңерем.

– 2010 чылдың 9 айларында бистиң кожуунга ап чоруткан профилактиктиг хемчеглерниң ачызында кем-херек үүлгедиишкениниң саны кызырылган. Истеп тывар болгаш херектерни ажыдарының күүселдизи 100 хуу болган.Ылаңгыя аар болгаш онза аар кем-херектер эвээжээн. Ниитизи-биле кожуунга тос айларның дургузунда 20 кем-херек үүлгедии

демдеглеттинген. Оларның 10-у өг-бүлелерге болган, 3-үн эзирек кижилер үүлгеткен болуп турар.

– Кандыг айтырыглар улуг дүвүрелди болдуруп турарыл?

– Чурттакчы чоннуң ортузунда арагалаашкынның чавырылбайн турары, оң уржуу-биле кем-херек үүлгедиишкениниң болуп турары улуг дүвүрелди болдуруп турар. Оон аңгыда шийттирип чорааш, хосталып чедип келген кижилер катап кем-херекти үүлгедип турар. Милиция ажилдакчылары чурттакчы чон-биле ужуражылгалар үезинде тайылбыр ажилдарын

чорудуп турар, ылаңгыя учетта турар кижилер-биле доктаамал чугаалажып, хынап турар.Эш-хуузуңуң беседаларын кылып, рейдилерни организаастап турар бис. Ынчалза-даа оон мурнунда шийттирип чораан кижилер кем-херекти демей-ле үүлгедип алыр-дыр, оларны изии-биле ол дораан истеп, тудуп турар. Чижээлээрге, онза аар кем-херек үүлгедиишкени оон мурнунда хосталгазын кызытыр-шыттыр чораан Ян Хо-мушкун дээрзи, учетка тургаш-ла, база катап кем-херекти үүлгеткен. Эзирек оор чорук кылгаш, ол бис-тин ажилдакчыларывыска туттурган болгаш, катап 5 чылга шийт-тирген.

Черле ынчаш бо эртип турар чылда кожуунууска өскениң эт-севин оорлаар чоруктар көвүдзүн. Бажың-балгаттарның шоочазын

үрөп киргеш, оорлап турар. Кудумчуга кем-херек үүлгедир чорук ниити демдеглеттинген кем-херек үүлгедиглеринден ийи катап хөй болган.

– Назы четпээннер-биле ажил дугайында чүнү чугаалап болур силер.

– 2010 чылда назы четпээннер-биле ажилды күштелдирип, баш удур хемчеглерни ап келгениниң түннелинде элээдилер ортузунда кем-херек үүлгедиглери кызы-рылган. Эрткен чылдың тос айлары-биле деңнээрге, чаңгыс-даа кем-херек үүлгедиишкени болбаан.

– Тере-Хөл кожуунуң иштики херектер килдизиниң ажилдакчыларының дугайында чүнү онзалап чугаалап, демдеглет болур силер, Мерген Николаевич?

– Бистиң килдисте он ко-ажылдап турар. Оларның ара-да чүгле чаңгыс ажилдакчы-гуртук чурттуг, өскелери аңгы-аңгы черлерден келген ажилдакчы-Эки ажилдыг, өскелерге үлгө-ажылдакчыларывыс бар, ол да-ге милицияның улуг участок тө-зи, подполковник Рафаэль Дон-участок төлээзи улуг лейтен-Айдемир Сарыглар-дыр. Ол-чурттакчы чон ортузунга тайыл-ажылын кылып, үш ай болгаш-чон-биле ужуражылгалары э-тирип, малчын кыштагларга бол-ыраккы сумуларга доктаамал-дерин оралдажып, багай эвес-нелдерни чедип ап турар. Ша-ажылдакчызының ажил-хер-хөйүнү кичээнгеинде, ынчан-кадрлар айтырыгыне кичээнге-моон сонгаар-даа күштелдир-сорулгалыг бис.

Валерия КОНГАР

НАЙЫРАЛДЫҢ БЫЖЫГ ДОҢУ

Эрткен байырлал хуннеринде республикавыска кожавыс кыскажың уран чүүл мастерлери чедип келген. Бо хуннерде Республикада Хакасияның уран чүүл хуннери болуп эрткен. Тываның күрүне филармониязынга болгаш Улусчу бадыткал бажыңыга республика улу-бичи чонунга хөгжүм чүүлүнүн хемчеглерин көрүскен.

Ноябрь 6-да Улусчу чогаадыл-бажыңыга Хакас Республиканың уран чүүл мастерлеринин Га-концерти болуп эрткен. Аңаа Хакас Республиканың уран чүүл-алдарлыг ажилдакчызы, дири-Вячеслав Илгизековтун удур-дзы-биле Хакас Республиканың филармониязының симфониктиг оркестринин болгаш Вячеслав нотун удуртулгасы-биле «Ул-национал танцы болгаш ыры» облинин артистери концерт-түүн бараалгаткан. Ук аал-кын ийи кожа республика-ның культура харылзаалары-

ның акы-дуңмалышкы билчилгезин бадыткап турар. Кайы-даа талан-уран чүүл коллективтери боттары-ның артисти чедишкени-биле арга-дуржулга солчулганын чо-рудуп турарлар. Ынчангаш Хака-сия болгаш Тываның аразында на-йыралчы харылзаа улам-на быжы-гып турары улуг чедишкенин болуп турар.

Найыралдың кежээзин ажда-ры-биле башкарыкчы сценаже ТР-ниң Чазаның Даргазының бирги оралакчызы Ш.С.Иргитти, ТР-ниң Культура болгаш туризм яамызы-ның сайыды В.О.Донгакты база Хакас Республиканың Культура яамызының сайыдының оралак-чызы Ю.В.Костякованы чалаан. Шолбан Советович Тываның Ча-зааның өмүнээзинден байыр че-дирген сөстү дыңнадып, аалчы тө-лээ Юлия Викторовнага сөңнэн, Ш.С.Иргит: «Хүндүлүг аалчылар база чыгып келген чон. Бистиң

республикавыска кожавыс Хакас Республиканың культура хуннери болуп турары дыка өөрүнчү-дүр. Республикавыска ийи чыл бурун-гаар чүгле экономиктиг эвес, а культурлуг планда чөпшээржил-геге ат салдырган турган. Ынчан-гаш шак бо чөпшээржилге езу-гаар аалчыларны хүлээп ап турар. Бо удаада аалчыларывыс найыс-лалывыска 3 концертти бараалгат-кан. Ол ышкаш Чазактың мурнун-дан биске аалдап чедип келгениңер дээш улуу-биле четтирдис» — деп демдеглээн. База ол ышкаш ТР-ниң культура болгаш туризм сайыды Вячеслав Октябрович ба-йыр чедиришкенин сөстү чугаа-лап, Юлия Викторовнага суй бе-лектин сунган.

Кежээниң байырлыг кезээниң соонда, Хакасияның тергин дээн чогаадыкчы коллективтеринин көргүзүү эгелээн. Концертти ажа-дары-биле Хакас Республиканың

филармониязының симфониктиг оркестри ажиткан. Классиктиг «ди-риг хөгжүм» кижиниң сагыш-сет-килин өөрүшкү-биле доюлдуруп-тар болгаш, кижичайгаар-ла тоол оранынче кире бергензиг болду. Оон оожум, тааланчыг хөгжүмү кижиниң бүгү-ле кичээнгейин хаара тыртып алыр. Залда олурганнар шупту чаңгыс тын-биле көрүп олу-рарын эскерип болур. Номер бү-рүзүн чыылган чон улуг хөөн көдүрлүүшкүнү-биле адыш часкап, хүлээп ап турган. Ылангыя Хакас Республиканың алдарлыг артисти Мария Янгулованың «Неаполитан-ская тарантелла» деп опера ыры-зын чон улуг сонургал-биле хү-лээп алган. Оон кончук хөглүг, шимченгир күүселдези кижичай-зунуң сеткил-сагыжын улам-на көдүргөн. Ол ышкаш Д.Тарасов, З.Аршанова, Е.Кыштымова база Е.Улугбашев оларның күүселдезин изиг адыш часкаашкынары-биле уткуп алган. Шак бо симфониктиг

оркестриниң күүселдези-биле кежээниң бирги кезээ доозулган.

Гала-концерттин ийги кезээн-де «Улгер» национал ансамблдин көргүзүү уламчылаан. Ук ансамбл-дин танцы-самын чыылганнар ма-гадап ханмайн көргөннер. Хакас чон база бистиң тыва чонувус-биле төрелдешкек болгаш, чамдык сөс-тери бистиң-биле дөмей. Артистери-ниң ырларының сөстеринде «чур-тум», «доруг-дайым», «дыңыл-дай» дээн сөстер сеткилге чоок дыңналып турган. А ол ышкаш сы-гыт-хөөмей, каргырааны база күүсеткен. Концерт шак мындыг чылыг байдалга доозулган.

Кожа девискээрлериниң найы-ралы быжыгып, ам-даа хөй ужу-ражылгалар болгаш дуржулга солчулгалары болур дээрзин Хакас Республиканың культура хун-неринин болуп эрткени бадыткап турар.

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Хакас Республиканың филармониязының симфониктиг оркестри.

«Улгер» национал танцы болгаш ыры ансамбли.

Илан МОНГУШ

САДЫГ-ЯРМАРКАНЫҢ АЖЫЫ БАР БЕ?

Чоннун байырлал хуннеринде көдээ ажил-агый продукциязының ярмарка-садыглаашкынын туткан. Дыштаныр хуннерде чаңыл болган ыглаашкында чоок-кавы суурларның араттары гаш бодунун барааннарын саарып алыксаан силер киришкенин демдегледип каалыңар.

ылалдың Эки турачылар уу — садыглаашкында чон ол. Көдээ ажил-продукциязының садыглааш-казында колдуунда-ла оон кылыгларын садып ийлир бис. Бо удаада ба-ыг болду. Автомашина-ыр кыдыын дургаар — садыгжыларның хөйүн. бодунуң шилишкениң-п алыр сен — инек, хой, ык, хаван, дагаа эди, ын, литрлээн суук хан-ндызы-даа бар. А — ТВЦ деп адап өөрөн-

генивис садыг четкизинде-биле дең, кандыг-даа ылгал чок: мөң эъттиң — 160-180 рубль, сөөктүг эъттиң — 120-140 рубль, ижин-хырынның (кургулдай, череме, долгандырышкыда хан) дөмей-ле 150-160 рубль.

Араттарның бүдүргени сүт аймаа — творогтун килде 80-90 рубль, сметаның килде — 180-200 рубль, чаа саган үскүр сүттүн литрде 30-36 рубль. Кургаткан ыт-кады, тыва кулча, укроп, дузаан мөөгүлериң каш янзызы, дузаан огурец, помидор, чимистерден компоттар, икралар дээш, консер-

валаан ногаа аймааның кандызы-даа бар. Эрзиниң Төре-Хөлдөн туткан шортаннар, Чагытайның, Тожунун, Мөңгүн-Тайганың кадыр-гылары, ак-балыктары... Чаа бышкан дээр огурец, помидор (бистиң Тываның эвес-ле боор оң, өртээ дээрге талыгыр), капуста, картошка, борбак согуна, яблоко-ларның каш аңгы сорттары... Капуста дузаар үе болгаш ону садып ап турарлар база хөй.

Өртектери барыктыг-ла, ону садып алыкчыларга таарымчалыг дээр бе, азы? Ол дугайында садып алыкчылардан дыңналыңар.

Алефтина Ондар: — Суббота санында моон келгеш садыгланым өөрени берген болгаш, ылангыя эътти моон садып алыр-дыр мен. Чүге дээрге, мында эъттерни чаа-ла бузуп турар болгаш чаа, сүүзүнүг-дүр ийин. Садып алыкчы кижичай болгаш «кайыын келген эдил» деп база айтырар-дыр мен. Эмин эрттир ырак черден кел чыт-кан эъттиң шынары баксырай бээрин билзе эки деп бодаар мен. Ол малды коданан эккеп, ону аайлап, белеткеп, Кызыл чедирип турда хонуктар эрте бээр болгай, ынчангаш көңүс чаа, семис эътти өөм эзиниң шилишкени-биле сүмележи садып алыр-дыр бис.

Оюмаа Сарылар: — Тыва кижиниң кужуру — ханда дээр ийикпе. Хан садып алыр дээш кел-геш, өртээниң аарын пат кайгадым, эът өртээ-биле барык-ла дең-дир, килде 150 рубль. Ылавында оон чартык өртээ болур ужурулг эвеспе? Ам канчаар чиксэн улус шилип-шилип, Ээрбектен келген малчынның хоюнуң ханын алыр деп дугуруштус. Чамдык улус «амдан сүүзүн-даа чок боор, ону чоор силер» дээр-дир, а бир кезек кижилер «садып алгаш, савага

катап согажалааш, оон катап чумурга кудуп алыңар» деп сүме-леди. Ажылының улуу-даа аажок, ам канчаар, алыр ыйнаан. Ол хире улуг өртекке саарып турар улус чаагай, алыксанчыг кылдыр кылыр болза эки-дир ийин деп чугаа-лаксаар ийик мен.

Алиса Рожкова: — Таңдыдан кээп сүт аймаандан аш-чем садып турар аныктар бар чүве, оларны көрзүнеримге, көзүлбейн тур ийин. Оон башка оларның творогун 2-3 кил чедир, сметанын 2 литрге долдур садып алыр кижичай мен. Өртээ чиик-даа болза, чаагайын кай-гаар силер. Творогту килде 70 рубль дээр, харыг эвес, үстегер, езулуг бажыңа кылган дээрзи ил-дең. Шак-ла ындыг, боттарының продукциязын садып алыкчыга таарымчалыг кылдыр садып турар садыгжылар хөй болган болза деп күзүн кижилер хөй дээрзин бижип көрүңер деп, менден диледи.

Шынап-ла, ярмарка-садыг-лаашкыны сонургал чоруп тура, ниити байдалды шинчилеп көрдүм. Көдээниң чымыштыг ижин кылып, бүдүрүп алган продукциязын чо-гумчалыг саарып алыр дээн күзели-биле кээп турар ажил-ишчи кижилерге садыгларынга таарымчалыг байдал тургустунган бе ынчаш деп айтырыг ала-чайгаар тургустунуп келир-дир. Чаңгыс аай чурумчут-кан дүрүм тургустунмаанындан ийикпе, мында шупту чүвени үш-үдүрүм дээр бе?! Садыгларың тускай хептиг кижичай санныг, аш-чем продуктулары, оон иштинде дүрген үрелир барааннар — черде-даа чаттынганын бо-ла көрүп болур. Өртектери, оон иштинде эът аймаанга, ТВЦ-ниң оптуг садыгжылары айтып, чурум-чудуп турарын көдээ садыгжы-

лар хараадал-биле чугаалаарын дыңнап болур. «ТВЦ-де өртек ын-дыг болганда, силер оон кудулат-лас ужурулг силер!» — дээн ай-тышкын ол. Чаңгыс хун кээп, бот-тун бүдүрген продукциязын садып-саарып алыр дээрге үстүнден-даа эвес, хажызындан ындыг ыйы-дышкын дыңнаарга муңгаран-чыын. Саттынмайн барза, дедир алгаш чанар эвес: орук-суур ара-зынга кывар-чаар материал сатка-ны, садыг чорудар чер өртээ, күскү сооктун бүдүү суйбаан чыва-ры дивейн турган бир хун хилис баар эвес, аалда мал-маганы, ке-жээки саалданың савазыраан про-дукциязы база бар болгай. Ынчан-гаш «өскелерниң шыңгыы хайга-ралындан» үнмейн, оларның өр-тектери-биле арга-чааарда садып хүнзээрин билер-ле кижичай билер.

Чамдык садып алыкчыларның «өртектериң улуун» деп таарзын-мас чүвези ол. Бир хамааты херээ-жен: «Мында өртектери-биле дөмей өртек-биле арыг-силиг супер мар-кеттен садып алганы дээр. Ында санитар-эпидемиологтук база ве-теринарлыг хыналдаларны эрткен продукцияларны садып турар бол-гай» дээнинде база ужу бар. Шы-нап-ла, ярмарка-садыглаашкында та кандыг малдың продукциязын садып турар чүве деп чигзиниш-кин бар деп дорту-биле бижип бо-лур мен. Ону чүгле мен эвес, хөй санныг садып алыкчылар таарзын-майн чугаалап турар болду. Көдээ ажил-агый продукциязының са-дыг-ярмарказын чүгле «ынчаар кылыр» дээш эвес, а шынап-ла, кайы-даа талага ажыктыг, эптиг, таарымчалыг кылдыр чорударын үе негеп келген эвес бе?

Валерия КОНГАРНЫҢ тырт-тырган чуруу.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ

ЧАРЛЫКТАРЫ

Тес-Хем кожуунунун Берт-Дар сумузунун тургустунганынын 85 чылын таварыштыр сумунун ажилдакчыларын шаңнаарынын дугайында

Көдээ ажил-агый адырынга ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш «Тыва Республиканың алдарлыг малчыны» хүндүлүг атты малчын Көкей-оол Багай-оолович Чоодуга тыпсыр.

Хөй чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле хоочуннар чөвүлелиниң даргазы Хая-Маадыр Делгер-оолович Санааны, малчын Өнермаа Сандановна Тыт-оолду шаңнаар.

Өөредилге адырынга чедиш-киннери болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле математика башкызы Вера Кур-ооловна Санчатты, технология башкызы Сайлык Сергеевна Тасты шаңнаар.

Кызыл хоорай
2010 чылдың октябрь 1
№ 176

Тыва Республиканың күрүне шаңналдары-биле шаңнаарынын дугайында

Келир үениң салгалдарын өөредип кижизидер херекке салышкыны болгаш өөредилге адырынга хөй чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш Тыва Республиканың «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» медалы-биле Тыва Республиканың Улуг-Хем кожуунунун өөредилге эргелелиниң начальниги Анатолий Михайлович Черногородову, «Ак-Довурак хоорайныкы ниити билигиниң № 4 ортумак школазы» муниципалдыг ниити билиг албан чериниң төрөөн дыл болгаш литература башкызы Айлаң Кылын-ооловна Оюуну шаңнаар.

«Тыва Республиканың Улустун башкызы» хүндүлүг атты Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныктар политиказының яамызының «Национал школаны хөгжүдериниң институту» күрүне албан чериниң улуг эртем ажилдакчызы, тыва филологияның доцентизи Александра Касхоевна Ойдан-оолга тыпсыр.

«Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты Улуг-Хем кожуунунун «Шагаан-Арыгын» ниити билигиниң № 1 ортумак школазы» муниципалдыг ниити билиг албан чериниң төөгү болгаш обществознание башкызы Александра Дармаевна Идамга, «Ак-Довурак хоорайныкы ниити билигиниң № 4 ортумак школазы» муниципалдыг ниити билиг албан чериниң орус дыл башкызы Галина Ильинична Максаковага, Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныктар политиказының яамызының «Национал школаны хөгжүдериниң институту» күрүне албан чериниң улуг эртем ажилдакчызы, педагогика эртемнериниң кандидаты Галина Михайловна Селиверстовага тыпсыр.

Өөредилге адырынга чедиш-киннери болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле Барыын-Хемчик кожуунунун «Дөң-Терезин суурунун ниити билигиниң ортумак школазы» муниципалдыг ниити билиг албан чериниң эге класстар башкызы Светлана Бо-

пуевна Кууларны, Тес-Хем кожуунунун «Кызыл-Чыраанын» ниити билигиниң ортумак школазы» муниципалдыг ниити билиг албан чериниң эге класстар башкызы Хангал Идамовна Эрендейни шаңнаар.

Кызыл хоорай
2010 чылдың октябрь 4
№ 178

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле Н.Ч.Доржукайны, Р.Т.Түлүштү шаңнаарынын дугайында

Өөредилге адырынга чедиш-киннери болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле Тыва Республиканың Кызыл кожуунунун «Сукпактын ортумак школазы» муниципалдыг ниити билиг албан чериниң директору Нина Чанзановна Доржукайны, «Тыва Республиканың аграр лицейи» күрүнениң ниити билиг албан чериниң директору Резеда Тас-ооловна Түлүштү шаңнаар.

Кызыл хоорай
2010 чылдың октябрь 4
№ 179

«Тиилелгениң 65 чылы» юбилейлиг тураскаал демдек-биле шаңнаарынын дугайында

Россияның анык салгалының шериг-патриоттук, интернационалчы болгаш күш-ажыл кижизидилгезинге салышкыны, культура болгаш уран чүүлдүн хөгжүлдезинге ачы-хавыязы, бедик күүселде талантызы болгаш хөй чылдарда чогаадыкчы ажил-чорудулгазы дээш «Тиилелгениң 65 чылы» юбилейлиг тураскаал демдек-биле Россияның Улустун артизи, бөлүктүн удуртукчуу Николай Вячеславович Расторгуевти, Александр Алексеевич Ерохинни, Виталий Феоктистович Локтеви, Сергей Адикович Перегудту, Алексей Борисович Тарасовту, Павел Анатольевич Усановту, Николай Владимирович Цветковту шаңнаар.

Кызыл хоорай
2010 чылдың октябрь 8
№ 180

Орук ажы-агыйының болгаш автомобиль транспортуң ажилдакчыларын профессионал байырлалын таварыштыр шаңнаарынын дугайында

Орук-транспорт комплекзиниң хөгжүлдезинге чедиш-киннери болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле «Тыва Республиканың автомобиль оруктарының эргелели» күрүне албан чериниң килдис начальниги Анна Владимировна Демкинан, «Орук тудуг-транспорт» бүдүрүлгө кооперативиниң механиги Владимир Федорович Киселевту, «Чадаананың орук септелге-тудуг эргелели» күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезиниң чолаачызы Антон Чойган-оолович Монгушту, «Чадаананың орук септелге-тудуг эргелели» күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезиниң кол механиги Алексей Дамбадоович Хомушкуну шаңнаар.

Кызыл хоорай
2010 чылдың октябрь 13
№ 189

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле Л.О.Бурбучапты

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

шаңнаарынын дугайында

Тыва Республиканың ажилчы чонунун күш-ажыл болгаш социал эргелерин камгалаарынын талазы-биле хөй чылдарда идепкейлиг ажилы дээш Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле «Тыва Республиканың Профэвилелдер федерациязы» девискээр катты-жыышкынынын даргазы Людмила Ондаровна Бурбучапты шаңнаар.

Кызыл хоорай
2010 чылдың октябрь 13
№ 190

Тыва Республиканың аңныр ажил-агыйынын тургустунганынын 65 чылы-биле оң ажилдакчыларын шаңнаарынын дугайында

Республиканың аңныр курлар-вырларын чөптүг ажыглаарынын болгаш оң камгалалынын талазы-биле ачы-хавыязы база аңныр ажил-агыйынга хөй чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты аңныр ажил-агыйынын хоочуну Владимир Аркадьевич Ткаченкога тыпсыр.

Республиканың аңныр курлар-вырларын чөптүг ажыглаарынын болгаш оң камгалалынын талазы-биле чедиш-киннери база аңныр ажил-агыйынга хөй чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле Тыва Республиканың Аңнаашкын болгаш балыктаашкын талазы-биле күрүне комитетиниң «Каа-Хем коопзверопромхоз» КХН-ниң штаттан дашкаар аңчы-тылмышчызы Савелий Зиновьевич Бахаревти, Тыва Республиканың Аңнаашкын болгаш балыктаашкын талазы-биле күрүне комитетиниң Кызыл кожуун талазы-биле кожууннар аразынын килдизиниң башкарыкчы специализи Владимир Намбар-оолович Монгушту, Тыва Республиканың Аңныр болгаш балыктаашкын талазы-биле күрүне комитетиниң «Тожу кооппромхоз» КХН-ниң штаттан дашкаар аңчы-тылмышчызы Николай Лопсанович Митейни, Тыва Республиканың Аңнаашкын болгаш балыктаашкын талазы-биле күрүне комитетиниң Чеди-Хөл кожуун талазы-биле кожууннар аразынын килдизиниң башкарыкчы специализи Донгакович Шырап-оолду шаңнаар.

Кызыл хоорай
2010 чылдың октябрь 19
№ 193

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле Ч.Ф.Дажыны шаңнаарынын дугайында

Тыва Республиканың хоойлудурум камгалалынын системазынга хөй чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле Тыва Республиканың Адвокаттар палатазынын Кызыл хоорайныкы төп адвокаттар коллегиязынын адвокаты Чечек Федоровна Дажыны шаңнаар.

Кызыл хоорай
2010 чылдың октябрь 19
№ 194

ЧОГААДЫКЧЫ
БУРУНГААР БАЗЫМ-БИЛЕ...

80 чылдарның эгезинде «Тыва кобальт комбинатына кадрлар белеткээри-биле Хову-Аксының № 9 кезээки ээлчеглиг училищези ажиттыган. Оон бээр хөй чылдар шуужуп эрткен Ол ам чугула мергежилдиглер өргээзи болуп, Хову-Аксының күрүнениң ниити билиг албан чериниң эге профессионал өөредилгезиниң № 9 профессионал училищези апарган.

Амгы үеде училище 50 орунуг ниити чуртталга бажыңныг, 60 олуттук чемненир черлиг, библиотекалыг, өөренир кабинеттерлиг, даараныр, чазаныр мастерскаяларлыг база өөредилгеге ажыглаар садыгылыг. Оон өргээзинден чыл санында хөй санныг даараныкчылар, садыгчылар, кассир-контролерлар, парикмахерлер, электроннуг саналга машиналарының операторлары, чазаныкчылар, уран каастакчылар быжыг билиглиг мергежилдиг үнүп турар.

Ук өөредилге черин хоочун башкы Анна Николаевна Крисан 20 чыл дургузунда үзүктел чок билдиг удуртуп турар. Ол — ТР-ниң өөредилгезиниң алдарлыг ажилдакчызы, профессионал өөредилгениң тергини, 2009 чылда «Эң эки удуртукчу» деп хүндүлүг аттың эдилекчизи. Анна Николаевна — арга-дуржулгалыг, төлөптиг, хүндүктелдиг удуртукчу. Оон удуртулгазы-биле училищениң коллективинде анык, чогаадыкчы башкылар чымыштыг ажил-ишти чорудуп турар. Келир үениң сайзыралынга херек чугула мергежилдиг кадрларны 17 башкы белеткеп өөредип турар, а коллективте ниитизи-биле 58 кижиге бар. Ында ажилдап турар башкылар, мастерлер тура-соруктуг, бурунгаар көрүштүг. Олар билиин доктаамал бедидип, семинар-курстарны эртип турарлар. Коллективте хөй чылдарда ак сеткилдиг, кызымаккай ажилдап турар башкыларның санынга Маргарита Лековна Монгушту, Сайлык Сарыг-ооловна Чыртапканы, Роза Хомушкеевна Оюуну адап болур.

Эрткен өөредилге чылында 111 сургуул мергежилдерни ап, доозуп үнген. А бо 2010-2011 өөредилге чылында 150 кижиге өөренип кирген. 2009 чыл училищеге «дүжүктүр» болгаш чедиш-кинниг чыл болган. Ол «Өөредилге» мурнады хөгжүдөр национал төлөвилелдин шугуму-биле профессионал өөредилге черлериниң аразында тиилекчи болган. Шаңнал акша училищениң материал-техниктиг баазанын быжыглаарында деткимче болган. Чазаныкчылар бөлүүн амгы үениң негелдезинге дүүштүр станоктар-биле, а өөренир кабинетиниң стол, сандайларын чаартып дерзэн. ТР-ниң Чазаның бо сагыш салышкыны ында өөренип турар сургуулдарга, ажилдап турар башкыларга, мастерлерге улуг деткимче бооп, хей-аадын көдүрген.

Кижизидилге ажилы эң-не кол черни ээлеп турар болганда, эң-не улуг кичээнгеи шак олче угландырып турар. Кижизидилге системазы 4 угланышкыны: кадыкшыл, угаан сайзыралы, мөзүшүнар, хостуг үе. Башкылар сургуулдарның хостуг үезин чөптүг ажыглап, шын организастап турарындан оларның өөредилгеже сонургалы болгаш сундулуу улам

улгадып турар. Студентилер өөредилгезинден дашкаар хосту үезинде 15 аңгы бөлгүмнерде хара туттунган. Ында хөгжүм-лүг ратурлуг, танчы, вокал, футбол, волейбол, чурулга дээш, оон-да өске бөлгүмнер ажилын чорудуп турар. Училищениң бодунун спортзалы чок-даа болза, студентиле Культура бажыңныг спорт залында секциялар эрттирип турар. Спорт болгаш күш-культура хөй чыл-даа кижиниң чарылбас өнүгүшүн чорудуп турар. Ынчангаш спортка хандыкшылды болуру дээр-ле кадык амыдырал-дыр. Училищениң студентилериниң спортчу чедиш-киннерини бадыткалы — кожуун, республика чергелиг маргылдааларга тиилелери. Өөредилге чериниң спортчуларынга 2-ги курстун чазаны чылар бөлүмүнү сургуулу Оюу Сааяны, уран каастакчы Буяк Себекти, Евгения Сибегатуллина хамаарыштырып болур. Спорт а тудуунга хамаарыштыр алы болза, ол айтырыг көрдүнүп турар.

Спорттан аңгыда чурулга, чүүл конкурстарына, угаан сайзыралының олимпиадаларына эртем-практиктиг конференцияларга уруглар идепкейлиг кырып турар.

Училищениң удуртулгазы үен негелдезинге дүүштүр чаа-технологияларны ажыглап, чогадыкчы бурунгаар базымны кыла турар. 2007 чылдан эгелеп, ортумак школаның үстүкү класстарының өөреникчилеринге электив курстарны ажиткан. Школачы «Парикмахер», «Уран каастакчы», «Электроннуг саналга машиналарының оператору» деп мергежилдерни 10-гу классты доозуп турар чедип алыр аргалыг апарган.

Сургуулдарның чуртталга бажыңныг эргелекчизи Рада Чечек-ооловна Дулуш — харыскалал башкы. Ол уругларның чуртталга байдалын, чурум-сагызын хайгааравышаан, нии чуртталга бажыңын кезээде арыслиг болгаш чылыг-чырык бадалда тудуп турар. Студентилер чаагай аш-чем-биле чемнени черниң эргелекчизи Валентин Бойдуевна Оюн хандырып турар. Уругларның кадыын камгалап хагаары-биле хүлээлге учулушениң фельдшер эмчизи Чодура Николаевна Дадар-оолга онааркан. Оон ажилы база макталга дээрзин удуртулгазы демдегледип турар.

Бо 2010 чылда ук училище юбилейин демдегледип, 70 чыл болуп турар. Ынчангаш училищениң удуртулгазы Тываның аңгы-аңгы булуңнарында профессионал училищелерге изиг байыры чедиш-киннерни күзедивис.

Людмила ЧАМЗЫРЫН,
кижизидикчи башкы.

Хову-Аксы суур.
Чеди-Хөл кожуун.

Тыва Республикада бюджет чорудулгазының
дугайында

Бо Хойолуну Россия Федерациязынын
кодекизинге, «Россия Федерация-
нын субъектилеринин күрүнө эрге-
чагыргазынын хойулжудулга (төлээлекчи)
күүсекчи эрге-чагыргазынын орган-
дарын организастаарынын ниити принци-
птерин дугайында» Федералдыг хойулга,
«е-даа федералдыг хойулуларга болгаш
ва Республиканын Конституциязынга
еджет чорудулгазын хойлу-дүрүм
зы-биле таарыштырар сорулгалар-биле
ылал кылган.

бо Хоойлу Тыва Республиканың республика бюджетиниң (моон ыңай – республика бюджет дээн) төлөвилелин база Тыва Республиканың девискээр фондуларының ыңайал (Фондулар дээн) бюджеттериниң ыңайалдерин тургузарының болгаш ыңайал көөрүнүн, республика бюджетиниң ыңайал Фондулар бюджеттериниң бады-жынының болгаш күүселдезиниң, олар күүселдези дээш контролду боттанды-ның болгаш республика бюджетиниң ыңайал Фондулар бюджеттериниң күүсел-дин дугайында отчеттарны бадылаа-ң чурумун доктаадып тургузар.

Хоойлуда ажыглаттынып турар кол
ннер болгаш билиглер боттарының
ының айыы-биле Россия Федерация-
Бюджет кодекизинде болгаш анаа
үрхүлээп ап турар, бюджеттин хоойлу-
хамаарылгаларын өйлей таарышты-
рар нормативтиг хоойлу-дүрүм акты-
да ажыглаттынып турар терминерге
билиглерге дүгүжүп турар.

ыва Республикада бюджет чорудул-
ның хоойлу-дүрүм талазы-биле үнде-
Россия Федерациязының Конститу-
Россия Федерациязының Бюджет
изи, чогуур чылда федералдыг
те дугайында федералдыг хоойлу,
аа федералдыг хоойлулар, Тыва
ликаның Конституциязы, бо Хоойлу,
лика бюджетиниң дугайында Тыва
ликаның хоойлузу, бюджет хоойлу-
амаарылгаларын өйлей таарышты-
рар Тыва Республиканың өске-даа
лары тургузуп турар.

юджет хоойлу-дүрүм хамаарылга-
таарыштырып турар Тыва Республи-
коойлулары федералдыг хоойлужу-
болгаш бо Хоойлуга дүжүп турар
Тыва Республиканың өске хоойлу-
юджет хоойлу-дүрүм хамаарылга-
таарыштырып турар кеззэнге бо
та черүшкек чүүл тывылган тава-
а, бо Хоойлуну ажыглаар.

о Хоойлуну, бюджет хоойлу-дүрүм
ылгаларын таарыштырып турар Тыва
ликаның өске-даа хоойлуларын
ри-биле Президент - Тыва Республи-
Чазааның Даргазы болгаш Тыва
иканың Чазаа, Тыва Республиканың
и эрге-чагыргазының органнары
ның эргелеринге хамаарыштырган
глар талазы-биле нормативтиг
дүрүм актыларын хүлээп алып.

Бюджет чорудулгазының
ында Тыва Республиканың
эрге-чагырга органнарының
бүрүн эргелери

л. Тыва Республикада бюджет бүрүн
лиг бюджет чорудулгазынын
илери
ва Республикада бюджет бүрүн
лиг бюджет чорудулгазынын
илери болза:

езидент - Тыва Республиканың
Даргазы;

едун киирер;

ле тодараттыңан өске-даа бүрүн эргеле-
н боттандылар.

(Уланчызы 6-гы арында).

(Уланчызы 6-гы арында).

(Уланчызы. Эгези 5-ки арында).

21) бюджет акша-хөреңгилериниң башкарыкчыларынга, кол башкарыкчыларга агар саннарны, а ол ышкыш бюджет акша-хөреңгилериниң алыкчыларынга бюджет агар саннарны аядарынга чөпшээрелди бээр;

22) Тыва Республиканың күрүнениң иштики өрелериниң программаларын ажылдап кылыр;

23) бюджет акша-хөреңгилериниң кол башкарыкчыларын, башкарыкчылардан болгаш алыкчыларын республика бюджетиниң акша-хөреңгилерин ажыглаарының дугайында отчеттарны, республика бюджетиниң акша-хөреңгилерин алыры, шилчидери, кири санаары болгаш ажыглаары-биле холбашкан өске-даа медээлерни ажыглаарының дугайында отчеттарны негээр эргелиг;

24) чээли бээр организациялардан бюджет акша-хөреңгилери-биле болгаш бюджеттер аразының девискээр фондларының акша-хөреңгилери-биле холбашкан операцияларның дугайында медээлерни алыр;

25) тускай сорулгазындан өскээр ажыглаан бюджет акша-хөреңгилериниң түнүн болгаш бюджет хоойлужудулгазында көрдүнгөн өске-даа таварылгаларда, чөрүлдээ чокка үндүр бижири;

26) Тыва Республиканың республика бюджетинче эгидер ужурулуг, эгидериниң хуусаазы эрте берген, бюджет акша-хөреңгилериниң түннерин чөрүлдээ чокка үндүр бижири;

27) дедир эгидер үндезинге берген, ону эгидериниң хуусаазы чедер берген бюджет акша-хөреңгилерин ажыглааны дээш хууларының (телевининиң) түннерин чөрүлдээ чокка эгидер;

28) дедир эгидер үндезинге берген бюджет акша-хөреңгилерин ажыглааны дээш хууларының хуусаадан эрткени дээш телевинин эгидер үндезинге берген бюджет акша-хөреңгилерин өй-шаанда эгитпээни дээш төлээр хөөнү Россия Федерациязының Төп банкызының эде санаашкынының күштүг болуп турар хемчээлиниң эрткен бир хүн дээш-ле үш чүстүң бир кезээ хире хемчээлге тыртар;

29) Россия Федерациязының Бюджет кодекси езугаар Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының органнарының бюджет талазы-биле бүрүн эргелеринге хамаарыштырган өске-даа бүрүн эргелерин боттандыраар.

9 чүүл. Тыва Республиканың саң-хөө сайыдының бүрүн эргелери

1. Тыва Республиканың саң-хөө сайыды дараазында чүүлдерни кылып чорудар эргелиг:

1) республика бюджетиниң каттышкан бюджетиниң бижилгезин бадылаар;

2) кол башкарыкчыларга, башкарыкчыларга бюджет албан-хүлээлгелериниң лимидин бадылаар;

3) республика бюджетиниң каттышкан бюджет бижилгезинге өскерилгелерни кириер;

4) бюджет албан-хүлээлгелериниң өйлеп каан нормазына өскерилгелерни кириер;

5) тус чер бюджеттеринге бюджет чээлилерин бээрин чөпшээрээр;

6) республика бюджетинден бюджет чээлилерин республика бюджетиниң дугайында хоойлуда көрдүнгөн бюджет акшаландырышкынының негелделеринге болгаш кызыгаарына бээр.

2. Айыттыг чүүлдерни Тыва Республиканың саң-хөө сайыдының ат салган чөпшээрели чокка кылып чорудары бюджет хоойлужудулгазының хажыдышкыны болуп болгаш Россия Федерациязының бюджет хоойлужудулгазынга дүүштүр харысалгага онаажыр.

3. Тыва Республиканың саң-хөө сайыдының бо чүүлдерни кылып чорударының талазы-биле шупту айтышкыны күштүг болуп турар чурум езугаар долдуртунган болур.

10 чүүл. Тыва Республиканың Саналга палатазының бүрүн эргелери

Тыва Республиканың Саналга палатазы бюджет чорудулгазының адырында дараазында бүрүн эргелерлиг болур:

1) республика бюджетиниң болгаш Фондулар бюджеттериниң орулгалыг

болгаш чарыгдалдыг чүүлдериниң үе-шаанда күүселдезиниң хемчээлиниң, тургузуунун болгаш тускай сорулгазын езугаар ажыглаанының талазы-биле хыналдазын боттандыраар;

2) республиканың күрүне акша-хөреңгилериниң чарыгдалдарының ажыктыының болгаш сорулгазының чөптүг азы чөптүг эвезин болгаш республиканың өнчү-хөреңгилерин канчаар ажыглаанынга үнелелди бээр;

3) республика бюджетиниң төлевилелиниң орулгалыг болгаш чарыгдалдыг чүүлдериниң үндезининге үнелелди бээр;

4) Тыва Республиканың бюджет дугайында хоойлузунун, Фондулар бюджеттериниң дугайында Тыва Республиканың хоойлуларының төлевилелдериниң экспертизанын чорудар;

5) республика бюджетиниң күүселдезиниң чорудуунда республика бюджетиниң тургускан көргүзүлгелеринге хамаарыштыр илерзэн карышкактарның сайгарылгазын боттандыраар, оларны чайладырынче, а ол ышкыш Тыва Республикада бюджет чорудулгазын сайзырадырынче угланган саналдарны белеткээр;

6) республика бюджетиниң күүселдезиниң, республика бюджетиниң акша-хөреңгилерин ажыглаанының дугайында отчеттарны тургускан чурум езугаар алыр;

7) Тыва Республиканың Дээди Хуралынче (парламентизинче) республика бюджетиниң күүселдезиниң чорудуунун болгаш чорутунган хыналда хемчеглериниң түнелдериниң дугайында медээни доктаамал бээр;

8) Россия Федерациязының Бюджет кодексинге, Россия Федерациязының бюджет хоойлужудулгазының өске-даа хоойлу-дүрүм актыларына, бо Хоойлуга болгаш Тыва Республиканың «Тыва Республиканың Саналга палатазының дугайында» хоойлузунга дүүштүр өске-даа бүрүн эргелерни боттандыраар;

9) бо Хоойлунун болгаш Россия Федерациязының Бюджет кодексиниң негелделерин сагывышаан, республика бюджетиниң күүселдезиниң дугайында чыл отчедунун даштыкы хыналдазын чорудар.

3 эге. Республика бюджетиниң төлевилелин тургузары

11 чүүл. Ниити билиглер

1. Тыва Республиканың Чазааның онзалал мурнады боттандыраар чүүл - республика бюджетиниң төлевилелин тургузары.

2. Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдениң баш бурунгаар медээлеринге үндезилээш, Тыва Республиканың чарыгдал кылыр хүлээлгелерин саң-хөө-биле хандыраар сорулгалар-биле республика бюджетиниң төлевилелин тургузар.

3. Республика бюджетиниң төлевилели болгаш Фондулар бюджеттериниң төлевилели Россия Федерациязының Бюджет кодексиниң болгаш бо Хоойлунун дүрүмнереңге дүүштүр Тыва Республиканың Чазааның тургусканы чурум езугаар тургустунар.

4. Республика бюджетиниң төлевилелин болгаш Фондулар бюджеттериниң төлевилелин үш чылга - ээлчеглиг саң-хөө чылында болгаш планныг үеде кылдыр тургузар болгаш бадылаар.

5. Республика бюджетиниң төлевилелин дорт тургузарын Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы боттандыраар.

6. Республика бюджетиниң төлевилелин дараазында чүүлдерге үндезилеп тургузар: Россия Федерациязының Президентизиниң бюджет Айыткалынга;

Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдениң баш бурунгаар медээлеринге;

бюджет болгаш үндүрүг политиказының кол угланышкынына.

7. Россия Федерациязының Бюджет кодексиниң 184.1 чүүлүнге дүүштүр республика бюджетиниң дугайында хоойлуга көргүзүлгө болгаш тайылбырлар (капсырылгалар) бадылаттынар.

8. Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында хоойлузу ээлчеглиг саң-хөө чылының январь 1-ден эгелеп күштүг болуп кириер.

12 чүүл. Фондулар бюджеттери

1. Фондулар бюджеттерин, ооң күүселдезиниң дугайында отчетту тургузарын,

өөренип көөрүн болгаш бадылаарын бо Хоойлуда көрдүнгөн чурум езугаар боттандыраар.

2. Фондулар бюджеттериниң төлевилелдерин Тыва Республиканың Дээди Хуралына (парламентизинге) өөренип көөрү-биле республика бюджетиниң дугайында хоойлунун төлевилели-биле каттай таныштырып кириер болгаш Тыва Республиканың хоойлузу хевирлиг республика бюджетиниң дугайында хоойлуну хүлээп алырындан орай эвесте бадылаттынар.

3. Фондулар бюджеттериниң күүселдезин күштүг болуп турар хоойлужудулга езугаар боттандыраар.

13 чүүл. Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдениң баш бурунгаар медээлери

1. Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдениң баш бурунгаар медээлерин үш чылдан эвээш эвес үеде ажылдап кылыр.

2. Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдениң баш бурунгаар медээлери Тыва Республиканың Чазааның тургусканы чурум езугаар чыл санында ажылдап кылдынар.

3. Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдениң баш бурунгаар медээлерин Тыва Республиканың Чазаа Тыва Республиканың Дээди Хуралынче (парламентизинче) республика бюджетиниң төлевилелин кириериниң дугайында шийтпирни хүлээп алыры-биле каттай чүүлүг деп көөр.

4. Социал-экономиктиг хөгжүлдениң баш бурунгаар медээлери ээлчеглиг саң-хөө чылында болгаш планныг үеде планныг үениң параметрлерин тодарадырының болгаш планныг үениң ийги чылының параметрлерин немээриниң аргазы-биле ажылдап кылдынар. Социал-экономиктиг хөгжүлдениң баш бурунгаар медээлеринге тайылбыр бижикке баш бурунгаар медээлериниң параметрлериниң үндезиннерең, ооң иштинде ооң мурнунда бадылаан параметрлерге дүүштүрүп, баш удур медээлериниң өскерилгенин чылдагаанын болгаш аңаа салдар болган чүүлдерин айтып тургаш кириер.

5. Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдениң баш бурунгаар медээлериниң республика бюджетиниң төлевилелин өөренип көрүп турда болгаш тургузуп турда тывылган өскерилгелери республика бюджетиниң төлевилелин кол характеристикаларының өскерилеринге салдарлыг болур.

6. Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдениң баш бурунгаар медээлерин Тыва Республиканың Экономика яамызы ажылдап кылыр.

14 чүүл. Узун хуусаалыг тускай сорулгалыг программалар

1. Узун хуусаалыг тускай сорулгалыг программалар (иштики программалар) республика бюджетиниң күсели-биле боттанып турар Тыва Республиканың Чазааның бадылааны республиканың тускай сорулгалыг программалары-дыр.

Узун хуусаалыг тускай сорулгалыг программаларны боттандыраарының хуусааларын Тыва Республиканың Чазааның тургусканы чурум езугаар тодарадыр.

Узун хуусаалыг тускай сорулгалыг программаларны ажылдап кылырының, оларны хевирлеп тургузарының болгаш боттандыраарының дугайында шийтпирлерни хүлээп алырының Чурумун, а ол ышкыш боттандырышкынының ажыктыының үнелелин болгаш айыттыг үнелелдин барымдаазын чорударының Чурумун Тыва Республиканың Чазаа тургузар.

2. Узун хуусаалыг тускай сорулгалыг программаларны (иштики программалар) боттандыраарына бюджет акшаландырышкынының хемчээли Россия Федерациязының Бюджет кодексинге дүүштүр бюджет дугайында хоойлуга бадылаттынар.

Ээлчеглиг саң-хөө чылындан эгелеп акшаландыраар деп сүмелзэн узун хуусаалыг тускай сорулгалыг программалар Тыва Республиканың Чазаанга Тыва Республиканың Дээди Хуралына (парламентизинге) республика бюджетиниң дугайында хоойлунун төлевилелин кириер хүнүнге чедир, бир айдан орай эвесте, бадылаттыг турар ужурулуг.

3. Узун хуусаалыг тускай сорулгалыг про-

граммалар бүрүзү-биле ону боттандыраарының ужуру-дузалыының үнелелин чылында чорудар.

Айыттыг үнелелдин түнелдерин-биле Тыва Республиканың Чазаа Тыва Республиканың Дээди Хуралына (парламентизинге) республика бюджетиниң дугайында хоойлунун төлевилелин кириер хүнүнге чедир, бир айдан орай эвесте, программаны боттандыраарына бюджет акшаландырышкыны ээлчеглиг саң-хөө чылында кызыраар азы ооң боттандырышкыны хуусаа бетинде соксадыр дугайында шийтпирни хүлээп алыр.

Бердинген шийтпирни хүлээп алгаш таварылгада болгаш чогуур программаларны күүседири-биле чардыгган күрүне (муниципалдыг) керээлери бар болганда, бюджетте айыттыг талаларның оларны соксадырының дугайында дугуржулгазы чедир алдынмаан керээлдерден тывылган чарыгдал болур хүлээлгелерни күүседириге бюджет акшаландырышкыны көрдүнгөн болур.

15 чүүл. Албан черлериниң тускай сорулгалыг программалары

Тыва Республиканың тургускан чурум езугаар ажылдап кылыры, бадылаар болгаш боттандыраары чоруп турар албан черлериниң тускай сорулгалыг программаларын боттандыраарына республика бюджет акшаландырышкыны көрдүнгөн болур.

16 чүүл. Республика бюджетиниң дугайында хоойлунун төлевилелин өөренип көөр болгаш бадылаары-биле кириген көргүзүлгелерниң составы

1. Республика бюджетиниң дугайында хоойлунун төлевилелинге бюджет орулгаларының ниити хемчээли, бюджет чарыгдалдарының ниити хемчээли болгаш бюджеттин чедишпес кезээ кирип турар республика бюджетиниң кол тайылбырлар турар ужурулуг.

2. Республика бюджетиниң дугайында хоойлунун төлевилелинге Тыва Республиканың республика бюджетиниң муниципалдыг тургузулганың бюджеттери аразында орулгаларын үлээриниң нормативтери, бир эвес Россия Федерациязының Чазаа Тыва Республиканың бюджет хоойлужудулгазында олар тургустунмаан болур ужурулуг.

3. Республика бюджетиниң дугайында хоойлу-биле дараазында чүүлдер тургузунар:

бюджеттин орулгаларының кол администраторларының даңзызы;

бюджеттин чедишпес кезээниң акшаландырышкыны дөстөрүнүн кол администраторларының даңзызы;

бюджет чарыгдалдарының бөлүктө иштики бөлүктөр, тускай сорулгалыг чүүлдер болгаш бөлүктээшкн чарыгдалдарның хевирлериниң аайы-биле ээлчеглиг саң-хөө чылында болгаш планныг үеде чарыгдалдарның албан черлеринде тургузулган бюджет акшаландырышкынының үнелелин хөй-ниити нормативтиг хүлээлгелерни күүселдезинче угландырган бюджет акшаландырышкынының ниити хемчээли;

ээлчеглиг саң-хөө чылында болгаш планныг үеде Россия Федерациязының бюджет системаның өске бюджеттеринден алынар болгаш (азы) өске бюджеттеринге бер турар бюджеттер аразының трансферттериниң ниити хемчээли;

планныг үениң бирги чылында чижел бадылаар (бадылаан) чарыгдалдарының ниити хемчээли бюджеттин чарыгдалдарының ниити хемчээлиниң 2,5 хууздан эвээш планныг үениң ийги чылында бюджеттин чарыгдалдарының ниити хемчээли болур; ээлчеглиг саң-хөө чылында болгаш планныг үеде Россия Федерациязының Бюджет кодексиниң 95 болгаш 96 чүүлдерин тургускан бюджеттин чедишпес кезээни акшаландырышкынының дөстөрү (республика бюджетин чедишпес кезектиг кылдыр хүлээп алган таварылгада);

ээлчеглиг саң-хөө чылының соонда болгаш планныг үениң чыл бүрүзүнүн соонда чылдың январь 1-ниң байдалы-биле кургак магадылалдарының талазы-биле өреништики өрениниң болгаш (азы) күрүнениң даштыкы өрениниң үстүкү кызыгаары;

Россия Федерациясының Бюджет комиссиясында болгаш бо Хоойлуда тургускан бюджеттин өске-даа көргүзүлгери тургускан.

4. Республика бюджетинин дугайында хоойлунун төлөвилели бадылаан бюджеттин үзүниң параметрлерин өскерткенин бюджет төлөвилелин планныг хоойлунун ийги чылының параметрлерин бадылаттынар.

Республика бюджетинин, Фондулар бюджеттеринин чарыгдалдарының албан структурасының көргүзүлгерииниң өскерилгези бадылаттырган бюджет ашаландырышкынын улгаттырганын кызырганы-биле азы болза, немелде сокулгалыг чүүлдер болгаш (азы) чогуур бюджеттин чарыгдалдарының хевирлерин аайы-биле бюджет ашаландырышкынын чарыгдалдарын албан черинин структурасын киригени-биле боттаныр.

5. Чоюглей бадылаар (бадылаан) чарыгдалдар дээрже планныг үеде чарыгдалдар бөлүктөр, иштиги бөлүктөр, тускай чарыгдал чүүлдер болгаш хевирлеринин аайы-биле бюджеттин чарыгдалдарының өлчөмдөр тургузуунда үлөттинмээн ашаландырышкы-дыр.

6. Республика бюджетинин дугайында дуга элчеглиг саң-хөө чылында эгер киригери (бюджетке көргүзери) сандар турар үндүргүдөн эвес орулгаларының хевирлеринин (иштиги хевирлеринин) аайы-биле бюджет дугайында хоойлунун тургускан сокулгаларга, чогуур ашаландырышкыныннан ашаландырышкыныннан (азы) бюджеттин чарыгдалдарының өлчөмдөрүн азыр бюджеттин чарыгдалдарының ашаландырышкыныннан көрдүнгөн туруп

19 чүүл. Республика бюджетинин төлөвилелин каттай хары угда таныштырып турар документилер болгаш маддара Республиканың Чазаа республика бюджетинин дугайында хоойлунун төлөвилели каттай Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизинче) дараазында документилерни кириер:

1. Бюджет болгаш үндүрүг политиказының аныгышкынын;

2. Республиканың социал-экономика дегинин амгы саң-хөө чылының эртип үзүндө баш бурунгаар түнелдери Тыва Республиканың социал-экономика дегинин амгы саң-хөө чылында болгаш план-экономика Тыва Республиканың каттыштырган (бюджеттин чедишпес кезээнин, чарыгдалдарының ниити хемчээли, орулгаларының ниити хемчээли) кол тайылбырлары баш бурунгаар медээлери;

3. Республика бюджетинин төлөвилелин каттай хары угда таныштырып турар документилер болгаш маддара Республиканың Чазаа республика бюджетинин дугайында хоойлунун төлөвилели каттай Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизинче) дараазында документилерни кириер:

1. Бюджет болгаш үндүрүг политиказының аныгышкынын;

2. Республиканың социал-экономика дегинин амгы саң-хөө чылының эртип үзүндө баш бурунгаар түнелдери Тыва Республиканың социал-экономика дегинин амгы саң-хөө чылында болгаш план-экономика Тыва Республиканың каттыштырган (бюджеттин чедишпес кезээнин, чарыгдалдарының ниити хемчээли, орулгаларының ниити хемчээли) кол тайылбырлары баш бурунгаар медээлери;

3. Республика бюджетинин төлөвилелин каттай хары угда таныштырып турар документилер болгаш маддара Республиканың Чазаа республика бюджетинин дугайында хоойлунун төлөвилели каттай Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизинче) дараазында документилерни кириер:

1. Бюджет болгаш үндүрүг политиказының аныгышкынын;

Хуралы (парламентизинче) республика бюджетинин дугайында хоойлунун төлөвилелин кириер:

1. Тыва Республиканың Чазаа республика бюджетинин дугайында хоойлунун төлөвилелин болгаш Фондулар бюджеттеринин дугайында хоойлунун төлөвилелдерин Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизинче) өөренип көөрү-биле амгы эртип турар чылдың ноябрь 1-ге чедир кириер.

2. Республика бюджетинин төлөвилелин каттай хары угда Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизинче) бо Хоойлунун 17-ги чүүлүн дүүштүр документилерни болгаш материалдарны таныштырып кириер.

19 чүүл. Республика бюджетинин дугайында хоойлунун төлөвилелин өөренип көөрүнүн чуруму

Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи) республика бюджетинин дугайында Тыва Республиканың хоойлунун төлөвилелин ийи номчулгага өөренип көөр.

20 чүүл. Хөй-ниити дыңнаашкынын

1. Бюджет дугайында хоойлунун төлөвилелин талазы-биле, республика бюджетинин күөсүлдезинин дугайында чыл отчедунун төлөвилелин талазы-биле хөй-ниити дыңнаашкынын Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизинче) республика бюджетинин дугайында хоойлунун төлөвилелин бирги номчулгага өөренип көөрүнүн мурнунда чорудар.

2. Хөй-ниитинин дыңнаашкынын организастаарын Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи) боттандырат. Бюджет дугайында хоойлунун төлөвилелин, республика бюджетинин күөсүлдезинин дугайында чыл отчедунун төлөвилелин болгаш хөй-ниити дыңнаашкынын эртирер аны, хүнүн, үзүн болгаш черинин дугайында шийтирн Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи) парлаан соонда, 5 календарыг хонук дургузунда, сонуургалдыг кижилер Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизинче) хөй-ниити дыңнаашкынын киржиринин дугайында чагыгларны болгаш бюджет дугайында хоойлунун төлөвилелинге хамаарыштыр боттарының санал-аналдарын болгаш эдилге-сүмелерин чорудар.

3. Хөй-ниити дыңнаашкынын Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизинче) депутаттары, Президент - Тыва Республиканың Чазааның Даргазы, Тыва Республиканың Саналга палатазының даргазы, республиканың ямаларының болгаш ведомстволарының удуртукчулары, Тыва Республиканың муниципалдыг тургузуларын чарыгаларының баштыңары болгаш өске-даа сонуургалдыг кижилер киржир.

Хөй-ниити дыңнаашкынын эртирер дугайында шийтирн парлаан соонда, 3 календарыг хонук дургузунда, сонуургалдыг кижилер Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизинче) хөй-ниити дыңнаашкынын үндүрүп турар хоойлу төлөвилелин талазы-биле саналдарын бижимел хевирге кирип болур. Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизинче) Бюджет талазы-биле комитети Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизинче) алган саналдарын түнээр болгаш ол дугайында медээни хөй-ниити дыңнаашкынын таныштырат.

4. Тыва Республиканың Саналга палатазы республика бюджетинин дугайында хоойлунун төлөвилелин экспертизанын чорудар, оон түнелдеринин талазы-биле түнел шийтирн белеткээр болгаш ону Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизинче) болгаш Тыва Республиканың Чазааның хөй-ниити дыңнаашкынын азыр ужуруг хүнүн чедир, ийи хонуктан орайтатпайн, таныштырып кириер.

5. Хөй-ниити дыңнаашкынын ажык хевирлиг болур.

6. Хөй-ниити дыңнаашкынын бюджет талазы-биле комитеттин даргазы азы даргазының оралакчызы башкарып эртирер болгаш ол республика бюджетинин төлөвилелин талазы-биле кирген саналдарын дугайында таныштырат, өөренип көөрүп турар айтырыглар талазы-биле санал бээринин чурумун доктадыр.

Хөй-ниити дыңнаашкынын Тыва Республиканың сан-хөө сайыдының бюджет дугайында хоойлуну таныштырган илеткел-биле эгелээр.

Тыва Республиканың Саналга палатазының даргазы таныштырып турар хоойлу төлөвилелин талазы-биле Тыва Республиканың Саналга палатазының түнелин дыңнадыр.

Бюджет талазы-биле комитеттин даргазы азы даргазының оралакчызы төлөвилелдин негелделеринге үнелелди болгаш кирген санал-аналдарын сайгарылгазын кириген илеткелди кылыр.

Хөй-ниити дыңнаашкынын киржип турар Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизинче) депутаттары болгаш даргалап турар кижинин тодаратканы даңыда чалаттырган кижилер чүе чугаалаар эргелиг.

Хөй-ниити дыңнаашкынын киржип турар кижиги бүрүзү чүгел даргалап турар кижинин чөпшээрели-биле чүе чугаалаар.

7. Хөй-ниити дыңнаашкынын материалдарын протоколдар болгаш дүрген бижик-биле бижир. Протоколга болгаш стенограмма башкарып турар дарга адын салыр.

Хөй-ниити дыңнаашкынын түнелдеринин талазы-биле республика бюджетинин дугайында хоойлунун төлөвилелин өөренип көөрүп турда, учетка кирер ужуруг санал-сүмелерни Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи) хүлээр алыр.

21 чүүл. Республика бюджетинин дугайында хоойлунун төлөвилелин өөренип көөрүп турда, бирги болгаш ийги номчулганын өөренип көөр чүүлдери

1. Республика бюджетинин дугайында хоойлунун төлөвилелин өөренип көөрүп турда, бирги номчулгада:

1) Тыва Республиканың социал-экономика дегинин амгы саң-хөө чылының эртип үзүндө баш бурунгаар медээлери болгаш Тыва Республиканың бюджет болгаш үндүрүг политиказының кол углангышкынын сайгарып көөр;

2) Тыва Республиканың республика бюджетинин дараазында кол характеристикаларын сайгарып болгаш бадылаары; республика бюджетинин орулгаларының ниити хемчээли; республика бюджетинин чарыгдалдарының ниити хемчээли; республика бюджетинин чедишпес кезээн өөренип көөр.

2. Республика бюджетинин дугайында хоойлунун төлөвилелин өөренип көөрүп турда, ийги номчулгада кирер чүүлдер:

1) Тыва Республиканың күрүнениң өрө талазы-биле албан-хүлээлгелеринин үстүкү кызыгаарын бадылаары;

2) республика бюджетинин орулгаларын бөлүктөр, иштиги бөлүктөр, Россия Федерациясының бюджеттеринин орулгаларының бөлүктээшкенин чүүлдеринин болгаш иштиги чүүлдеринин аайы-биле бадылаары;

3) муниципалдыг тургузуларын бюджеттер аразының трансферттеринин хемчээлдерин бадылаары;

4) республика бюджетинин чарыгдалдарын бирги номчулгада эгелер, иштиги эгелер, сокулгалыг чүүлдер болгаш бюджеттеринин чарыгдалдарының хевирлеринин аайы-биле ниити хемчээлин кызыгаарына бадылаары;

5) республика бюджетинин дугайында хоойлунун төлөвилелин сөзүглел чүүлдерин бадылаары;

6) республика бюджетинин дугайында хоойлуну долзуу-биле хүлээр алыры болур.

22 чүүл. Республика бюджетинин дугайында хоойлунун төлөвилелин бирги номчулгада көөрүп белеткээр

1. Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи) республика бюджетинин дугайында хоойлунун төлөвилелин бирги номчулгага Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизинче) киригенден бээр, он беш календарыг хонукту дургузунда өөренип көөр.

2. Республика бюджетинин дугайында хоойлунун төлөвилелин Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизинче) бюджетти көөрү дээр харысалгалыг Бюджет талазы-биле комитетинче бо Хоойлунун негелделери езугаар кириген документилерин болгаш материалдарын дүгүп турарының дугайында түнелди бээр кылдыр ону киригенин болгаш бүрүткээринге чедир бир хонук дургузунда чорудар.

3. Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи) Бюджет талазы-биле комитеттин түнелин үндезилээр, бир хонукту дургузунда Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизинче) республика бюджетинин дугайында хоойлунун төлөвилелин өөренип көөрүнүн дугайында шийти-

пирни азы ону Тыва Республиканың Чазааның дедир эгидери негеттинип турар дугайында шийтирн хүлээр алыр. Эгиттинген хоойлу төлөвилели Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизинче) эгиттинген соонда, 5 календарыг хонукту дургузунда, киригенин турар ужуруг.

4. Бо Хоойлунун негелделери езугаар киригенин республика бюджетинин дугайында хоойлунун төлөвилелин бо чүүлүн 3 кезээнде айыттырган шийтирн хүлээр алган соонда, бир хонукту дургузунда Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизинче) Даргазы Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизинче) комитеттеринче саналдарны кириери-биле, а ол ышкаш Тыва Республиканың Саналга палатазынче төлөвилелдин экспертизанын чорударына болгаш түнелди тургузары-биле чорудар.

Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизинче) Даргазы Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизинче) комитеттеринче республика бюджетинин аңгы кезектерин болгаш иштиги кезектерин база республика бюджетинин төлөвилелин каттай таныштырып кириген өске-даа документилерни болгаш материалдарны өөренип көөр кылдыр дагыт.

5. Тыва Республиканың Саналга палатазы республика бюджетинин дугайында хоойлунун төлөвилелин кол характеристикаларының саң-хөө экспертизанын ону алган соонда, чеди хонук хуусаанын дургузунда чоруткаш, Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизинче) болгаш Президент - Тыва Республиканың Чазааның Даргазынче түнелдерин чорудар.

6. Бо чүүлүн 3 кезээнде айыттырган шийтирн хүлээр алган хүнден эгелээр, 5 календарыг хүн дургузунда, ынчалза-даа Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизинче) республика бюджетинин дугайында хоойлунун төлөвилелин киригенден бээр сес календарыг хүнден орайтатпайн, Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизинче) комитеттери Бюджет талазы-биле комитетче айыттырган хоойлу төлөвилелин хүлээр алганын азы хүлээр алдырмаанын дугайында үндезинин түнелдерин, а ол ышкаш республика бюджетинин характеристикалары болгаш көргүзүлгелеринин талазы-биле саналдарны болгаш сүмелерни чорудар. Тыва Республиканың Саналга палатазының түнелин Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизинче) депутаттарына берип таныштырат, а ол ышкаш Бюджет талазы-биле комитетче каттышкан түнелди белеткээр кылдыр өөренип көөрү-биле болгаш хүлээр алыры-биле чорудар.

7. Бюджет талазы-биле комитет шупту комитеттеринин түнелдерин болгаш хоойлу саналдап кириер эрге субъектилеринин түнелдерин алган соонда, 3 календарыг хүн дургузунда, Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизинче) республика бюджетинин бирги номчулгада хүлээр алырының дугайында болгаш республика бюджетинин кол характеристикаларының дугайында доктаалының төлөвилелин болгаш каттышкан түнелдин белеткээр болгаш Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизинче) оларны өөренип көөрү-биле таныштырат.

23 чүүл. Республика бюджетинин дугайында хоойлунун төлөвилелин бирги номчулгада көөрүнүн чуруму

1. Республика бюджетинин дугайында хоойлунун төлөвилелин бирги номчулгага сайгарылгазы Тыва Республиканың Чазааның албан-езуу-биле төлөвүн илеткелден, Тыва Республиканың Саналга палатазының даргазының илеткелден болгаш Бюджет талазы-биле комитеттин даргазының илеткелден эгелээр.

2. Республика бюджетинин дугайында хоойлунун төлөвилелин бирги номчулгага сайгарып көөрүп турда, бюджеттин кол тайылбырларын бадылаарының талазы-биле сайгарылгалары болгаш бадылаашкынын чорудар.

Республика бюджетинин кол характеристикаларын бадылап турда, Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи) республика бюджетинин орулгаларын болгаш чедишпес кезээн, бир эвес ол өскерилгелерде Тыва Республиканың чөпшээрешкен түнели чок болза, улгаттырат эргези чок.

3. Бир эвес бюджеттин кол характеристикаларын бадылаарының талазы-биле республика бюджетинин дугайында хоойлу- (Уланчызы 8-ки арында).

(Уланчызы. Эгези 5-7-чи арынарда).

нуң төлөвилелин хүлээп алырының дугайында бадылаашкын херек ужурулг санны албаан болза, үш календарьлык хүн дургузунда Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) депутаттарының санындан болгаш Тыва Республиканың Чазааның бүрүн эргелиг төлээлеринден (моон ыңай – талалар) дең эргелиг байдал-биле чөпшээржилге комиссиязын тургузар.

Чөпшээржилге комиссиязының өөренип көөрү-биле чүгле талаларның чөпшээржилгелиг болбааны шийтпирлеринин талазы-биле айтырыгларны идип үндүрер.

4. Чөпшээржилге комиссиязының шийтпирли Тыва Республиканың Дээди Хуралындан (парламентизинден) чөпшээржилге комиссиязының кежигүннери болгаш Тыва Республиканың Чазаандан кежигүннери (моон ыңай – талалар дээр) кады бадылааны-биле шийтпирни хүлээп алыр. Чөпшээржилге комиссиязының хуралга олурушкан кежигүннеринин хей кезин ол дээр бадылаан болза, шийтпирни хүлээп алдыганд деп санаар.

5. Чөпшээржилге комиссиязы республика бюджетинин дугайында хоойлу төлөвилелин бирги номчулганың чүүлү-биле чөпшээршкен хевириниң шийтпирин чеди календарьлык хүн дургузунда ажылдап кылыр ужурулг.

Чөпшээржилге комиссиязы бодунун ажылының түңнелдеринин аайы-биле протоколду тургузар. Протоколга талаларның төлээлери атты салыр болгаш республика бюджетин бирги номчулгала хүлээп албаан хүнден эгелээш, он дөрт календарьлык хүнден орайтапайн көөрү-биле Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) ээлчеглиг хуралынче кириер.

Чөпшээржилге комиссиязының ажылдап кылган шийтпирли талаларга албан болур болгаш Тыва Республиканың республика бюджетинин дугайында хоойлузуңуң төлөвилелин бирги номчулгада хүлээп алырынга үндезин болур ужурулг. Чөпшээржилге комиссиязынга көөрү-биле үндүрбээн өске айтырыгларны комиссия өөренип көрбес.

24 чүүл. Республика бюджетинин дугайында хоойлуңуң төлөвилелин ийги номчулгала өөренип көөрүнүң чуруму

1. Республика бюджетинин дугайында хоойлуңуң төлөвилелин бирги номчулгала хүлээп алган соонда, хоойлу саналдап кириер эрге субъектилерни ийи ажилчын хүннүң дургузунда Бюджет талазы-биле комитетче ийи дугаар номчулганың өөренип көөр чүүлүнүң талазы-биле хоойлу төлөвилелинге эдилгелерни дөрт календарьлык хүн дургузунда кириер.

Ийи дугаар номчулганың өөренип көөр чүүлүнүң талазы-биле хоойлу төлөвилелинге республика бюджетинин чарыгдалдарын улгаттырып турар эдилгелер санаашкыннарлыг болгаш үндезиннерлиг болур, а ол ышкаш оларның акшаландырышкын дөстөрүнүн талазы-биле саналдарлыг болур ужурулг.

2. Оң соондагы чеди календарьлык хүннүң дургузунда Бюджет талазы-биле комитет хоойлу саналдап кириер эрге субъектилеринин эдилгелерин өөренип көөрүп, республика бюджетинин эгелер, ишти ки эгелер, тускай сорулгалыг чүүлдер, ийги номчулгада өөренип көөрүп турар чарыгдалдарының талазы-биле каттышкан таблица-ларны белеткээр, Тыва Республиканың Чазаанче болгаш чогуур профилдик комитеттерге каттышкан таблица-ларны белеткеп чорудар.

3. Хоойлу саналдап кириер эрге субъектилеринин республиканың тускай сорулгалыг программаларын боттандырынга болгаш Тыва Республиканың күрүнө өнчү-хөреңгилеринин объектилеринге бюджет инвестицияларын ведомстволар аайы-биле бюджет акшаландырышкынын аарын өскертири, республиканың тускай сорулгалыг программаларын боттандырынга бюджет акшаландырышкынын аарын болгаш Тыва Республиканың күрүнө өнчүзүнүн объектилеринге бюджет инвестицияларын республика бюджетинин төлөвилелинче кириери, айыттыганд төлөвилел-биле көрдүмзүн, чамдык муниципалдыг тургузулгаларның бюджеттер аразының трансферттеринин үлээринин болгаш бээринин чуруму отчеттуг саң-хөө чылында тодараткан хевиринге артар.

2. Бир эвес республика бюджетинин дугайында хоойлу отчеттуг саң-хөө чылы эгелээш соонда, үш ай болганда күштүг болуп кирбээн болза, Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы республика бюджетинин күүселдезин бо чүүлдүн 1-ги кезээ-биле тодараткан байдалдарны сагывышаан организастаар.

Ынчан Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы дараазында эрге чок:

Тыва Республиканың хоойлузуңуң төлөвилелин бирги номчулгала хүлээп алган соонда, он беш календарьлык хүнден орай эвсте эртер ужурулг Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) хуралыга республика бюджетинин дугайында хоойлуңуң төлөвилелин ийги номчулгала өөренип көөрүп турда, дараазында чугаалажышкынны чорудар:

1) бо чүүлдүн 1-ги болгаш 3-кү кезээн сагып кириген эдилгелерни бадылаарынче үндүрер (эдилгелерни ийги номчулгала өөренип көөрүп турда, бирги номчулгала бадылаан көргүзүлгөр өскерилбес ужурулг);

2) Тыва Республиканың республика бюджетинин дугайында хоойлузуңуң төлөвилелин долзу-биле бадылаарынче үндүрер.

5. Бир эвес республика бюджетинин дугайында хоойлуңуң төлөвилелин хүлээп алыр дугайында бадылаашкын чогуур ужурулг санны 3 календарьлык хүннүң дургузунда албаан болза, Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) депутаттарының болгаш Тыва Республиканың Чазааның бүрүн эргелиг төлээлеринин санындан чөпшээржилге комиссиязын тургузар.

Чөпшээржилге комиссиязының ажылы республика бюджетинин төлөвилелин бирги номчулгада хүлээп албааны ышкаш, шак-ла ыңдыг байдалдарга организастаттынар.

6. Бо чүүлдүн 4-кү кезээнде айыттыганд хуралдың соонда, 5 календарьлык хүнден орайтапайн эрттирген Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) ээлчеглиг хуралыга:

1) чөпшээржилге комиссиязының шийтпиринин талазы-биле бадылаашкынны;

2) республика бюджетинин дугайында хоойлуңуң төлөвилелин долзу-биле хүлээп алырын бадылаашкынче кириер.

7. Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) Тыва Республиканың республика бюджетинин дугайында хүлээп алган хоойлузуңуң ону хүлээп алган хүнден эгелээш 3 календарьлык хүн дургузунда Президентиге - Тыва Республиканың Чазааның Даргазынга ат салыры-биле болгаш чонга чарлап тарадыры-биле чорудар.

25 чүүл. Республика бюджетинин дугайында хоойлуңуң Президент - Тыва Республиканың Чазааның Даргазы хүлээп албаан таварылгада, Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизин) ону өөренип көөрү

Президент - Тыва Республиканың Чазааның Даргазы хоойлуңуң хүлээп албаан таварылгада, айыттыганд хоойлуңуң тыптып келген чөрүлдээлери шийтпирлээр-биле чөпшээржилге комиссиязынче дамчыдар. Ынчан чөпшээржилге комиссиязының составынче бо Хоойлуңуң 23-кү чүүлүнүн 3-кү пунктузунда айыттыганд кижилерден аңгыда, Президентинин - Тыва Республиканың Чазааның Даргазының төлээлери база кириер.

Айыттыганд хоойлуңуң моон ыңай өөренип көөрүн бо Хоойлуңуң 23-кү болгаш 24-кү чүүлдеринде айыттыганд чурум езугаар боттандыраар.

26 чүүл. Республика бюджетин түр үеде башкаары

1. Тыва Республиканың республика бюджетинин дугайында хоойлузу бо саң-хөө чылының эгезинден тура күштүг болуп кирбээн болза:

Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы ай санында бюджет акша-хөреңгилеринин кол башкарышкыларынга бюджет акшаландырышкынын болгаш бюджет хүлээлгелеринин өйлөп каан нормаларын отчеттуг саң-хөө чылында бюджет акшаландырышкынын аарының болгаш бюджет хүлээлгелеринин өйлөп каан нормаларының он ийинин бир кезээ хире хемчээлден улгаттырбас кылдыр чедирер;

республика бюджетинин дугайында хоойлууда тодараткан өске-даа көргүзүлгөр отчеттуг саң-хөө чылында республика бюджетинин дугайында хоойлууда тургустунган нормативтер (хемчээлдер) болгаш чурум езугаар ажылгаттынар;

тус черин бюджеттеринге бюджеттер аразының трансферттерин үлээринин болгаш бээринин чуруму отчеттуг саң-хөө чылында тодараткан хевиринге артар.

2. Бир эвес республика бюджетинин дугайында хоойлу отчеттуг саң-хөө чылы эгелээш соонда, үш ай болганда күштүг болуп кирбээн болза, Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы республика бюджетинин күүселдезин бо чүүлдүн 1-ги кезээ-биле тодараткан байдалдарны сагывышаан организастаар.

Ынчан Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы дараазында эрге чок:

Россия Федерациязының Бюджет кодекзинде тургускан юридиктиг албан черлеринге болгаш хуу кижилерге бюджет инвестициязынга болгаш субсидияларга бюджет акшаландырышкынын болгаш бюджет хүлээлгелеринин өйлөп каан нормаларын чедирер;

бюджет чээлилерин бээр;

мурнуку саң-хөө чылының кварталда ап турган чээлилеринин сестин бир кезээнден хей хемчээлге чээли алыр;

курлавыр фондулары хевирлээр эргези чок.

3. Бо чүүлдүн 1-ги болгаш 2-ги кезектеринде айыткан кызыгаарлар хей-ниити нормативтиг хүлээлгелерни күүседир, күрүнениң өре талазы-биле хүлээлгелерин хандыраар болгаш боттандыраар, делегей чергелиг керээлери күүсе-дири-биле холбашкан чарыгдалдарга хамаарышпас.

27 чүүл. Республика бюджетинин дугайында Тыва Республиканың хоойлузуңга өскерилгелерни кириери

Тыва Республиканың Чазаа республика бюджетинин дугайында хоойлуға өскерилгелер кириеринин дугайында, айыттыганд хоойлуңуң талазы-дүрүм талазы-биле таарыштыраар чүүлдер болуп турар бүгү-ле айтырыгларының талазы-биле хоойлулар төлөвилелдерин ажылдап кылыр болгаш Тыва Республиканың Дээди Хуралынче (парламентизинче) кириер.

Айыттыганд хоойлуңуң төлөвилели-биле каттай Тыва Республиканың Чазаа дараазында документиленни болгаш материалдарны кириер:

эртип турар саң-хөө чылының эрте берген отчеттуг үезинде республика бюджетинин күүселдезинин дугайында медээлери;

республика бюджетинин дугайында хоойлуға сүмелеп турар өскерилгелеринин үндезиннеринин тайылбыр бижин кириер.

28 чүүл. Республика бюджетинин дугайында Тыва Республиканың хоойлузуңга өскерилгелер кириеринин дугайында хоойлуңу өөренип көөрү болгаш бадылаары

1. Республика бюджетинин дугайында Тыва Республиканың хоойлузуңга өскерилгелер кириер дугайында хоойлу төлөвилелин Тыва Республиканың Дээди Хуралыга (парламентизинге) ийи номчулгала, 20 календарьлык хүннүң дургузунда өөренип көөр.

2. Республика бюджетинин дугайында Тыва Республиканың хоойлузуңга өскерилгелер кириер дугайында хоойлуңуң төлөвилелин бирги номчулгала Тыва Республиканың Дээди Хуралынче (парламентизинче) айыттыганд хоойлу төлөвилелин кириген хүннүң эгелээш, беш календарьлык хүнден орайтаваанда эртер ужурулг. Айыттыганд хоойлу төлөвилелин бирги номчулгала өөренип көөрүп турда, республика бюджетинче чээлилерден орулгаларының болгаш акша-хөреңгилеринин кирип турар байдалының дугайында Тыва Республиканың Чазааның илеткелин болгаш Тыва Республиканың Саналга палатазының илеткелин дыңнаар.

Айыттыганд хоойлу төлөвилелин бирги номчулгада өөренип көөрүп турда, Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизин) республика бюджетинин кол характеристикаларының өскерилгелерин бадылаар.

Республика бюджетинин орулгаларының ниити хемчээли улгаткан таварылгада, айыткан улгадышкын дараазында чүүлдерге хамааржыр:

бир эвес республика бюджетин дефициттиг кылдыр хүлээп алдыганд болза, республика бюджетинин чедишпес кезээн кызыларының;

шенеп бадылаан чарыгдалдарының чогуур улгаттырышкыныга хамааржыр.

Республика бюджетинин орулгаларының ниити хемчээли кызырылган таварылгада, шенеп бадылаан чарыгдалдарының хемчээли чогуур кызырылдага онаажыр.

3. Тыва Республиканың республика бюджетинин дугайында хоойлузуңга өскерилгелер кириер дугайында хоойлу төлөвилелин ийги номчулгала хүлээп алган хүнден эгелээш, он беш календарьлык хүнден орай эвсте эртер ужурулг. Айыттыганд хоойлу төлөвилелин ийги номчулгада өөренип көөрүп турда, бо Хоойлуңуң 24-кү чүүлүнде айыттыганд негелделери болгаш көргүзүлгелеринин өскерилгелери бадылаттынар.

29 чүүл. Тыва Республиканың Дээди Хуралыга (парламентизинге) бюджет күүселдезинин дугайында чыл отчетдун таныштыраары, өөренип көөрү болгаш бадылаары

1. Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизинге) бюджет күүселдезинин дугайында чыл отчетдун таныштыраары өөренип көөрүнүң болгаш бадылаары чуруму Россия Федерациязының Бюджет кодекзинин дүрүмнеринге дүүштүр тургузар.

2. Бюджет күүселдезинин дугайында чыл отчетду-биле каттай республика бюджетинин күүселдезинин дугайында хоойлуңуң төлөвилелин, бюджет күүселдезинин дугайында өске-даа отчеттаашкынны болгаш каттай тырган бюджеттин күүселдезинин дугайында бюджет отчеттаашкынын, Россия Федерациязының бюджет хоойлуудулгазын көрдүнгөн өске-даа документиленни кириер.

3. Республика бюджетинин күүселдезинин дугайында чыл отчетдун өөренип көөрүгүниң түңнелдери-биле Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизин) бюджет күүселдезинин дугайында хоойлуңу бадылаан азы хүлээп албаан дугайында шийтпирни хүлээп алыр.

Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизин) бюджет күүселдезинин дугайында хоойлуңу хүлээп албаан таварылгада, айдан хей эвес хуусаа иштинде каттай кириер болгаш бердинген чүүлдеринин эвес азы долу эвес чүүлдерин эдери-бизидер.

4. Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизинче) бюджет күүселдезинин дугайында чыл отчетдун эртип турар чыл июнь 1-ден орай эвес үеде таныштыраар кириер.

30 чүүл. Республика бюджетин күүселдезинин дугайында хоойлу

Республика бюджетин күүседирин дугайында хоойлуға отчеттуг саң-хөө чылында да бюджет күүселдезинин дугайында отчетту бюджеттин орулгаларының, чарыгдалы болгаш чедишпес кезээнин ниити хемчээли айтып тургаш бадылаар.

Республика бюджетинин күүселдезинин дугайында хоойлуға отчеттуг саң-хөө чылында аңгы-аңгы капсырылгалар кылга дараазында көргүзүлгөр бадылаттынар:

бюджеттер орулгаларының бөлүктү кириеринин кодтарының аайы-биле бюджет орулгалары;

бюджеттер орулгаларының, орулгаларының ишти ки хевирлеринин, бюджет орулгаларына хамааржыр күрүнө башкарышкынын секторунун операцияларының бөлүктү кириеринин кодтарының аайы-биле бюджет орулгалары;

бюджет чарыгдалдарының ведомстволар тургузулгаларының аайы-биле бюджет чарыгдалдары;

бюджет чарыгдалдарының классификацияларының эгелери болгаш ишти ки эгелеринин талазы-биле бюджет чарыгдалдары;

бөлүктү кириеринин кодтарының аайы-биле бюджеттин чедишпес кезээнин акшаландырышкынын дөстери, бюджеттеринин чедишпес кезээнин акшаландырышкынын дөстери;

бюджеттин чедишпес кезээнин акшаландырышкынын дөстери бөлүктү кириеринин ишти ки бөлүктү кириеринин аайы-биле, классификация бюджеттеринин чедишпес кезээнин акшаландырышкынын дөстөрүнүн, бюджеттин чедишпес кезээнин акшаландырышкынын дөстөрүнге хамааржыр күрүнө башкарышкынын секторунун операцияларының аайы-биле.

Республика бюджетинин күүселдезинин дугайында хоойлу Россия Федерациязының Бюджет кодекзинин болгаш бо Хоойлуңуң тургусканы өске-даа көргүзүлгелерни бадылаар.

5 эге. Республика бюджетинин күүселдезинин хыналдазы

31 чүүл. Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) чорудулулары республика бюджетинин күүселдезинин хыналдазы

1. Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизин) хыналда талазы-биле боттандыраар сорулга-биле саң-хөө хыналдазының дараазында хевирлээр чорудар:

бюджет дугайында хоойлуларын (шиитпирлерин) төлөвилелдери болгаш бюджет саң-хөө айтырыгларының талазы-биле хоойлуларын (шиитпирлерин) өске-даа төлөвилелдеринин сайгарылгазы чорутурда болгаш бадылап турда – баш бунгаар хыналда;

парламент дыңнадышкынын аарында болгаш депутаттарның айтырышкынын (Уланчызы 9-ку арында).

(Төңүзү. Эгези 5-8-ки арынарда).

Тыва Республиканың Хуралының (парламентизинин) комиссияларынын, ажилчын бөдөрүнүн хуралдарында бюджет күүселде-чылдык айттырылганын өөренип турда чоруп турар хыналда; бюджет күүселдезинин дугайында отчет-өөренип көрүп турар үеде болгаш хурал турда - оон соондагы хыналда. Тыва Республиканың Дээди Хуралынын (парламентизинин) хыналдазынга дараазын-дугайында:

1) Бюджет бадылап турда, күүсекчи эрге-чагырга органдары, муниципалдыг тургун-дары тус чер чагыргаларынын органдары чугула үдеки материалдарны алып; чоруп бюджеттеринин күүселдезинин дугайында оперативтиг (дүрген) медээлерин хуралдан алып;

2) Республика бюджетинин күүселдезинин дугайында отчетту бадылаар (бадылаас); бюджеттер күүседип турар органдарнын чорудулгазынын үнелелин үндүрер көрдүнгөн.

2 чүүл. Тыва Республиканың күүсекчи чагырга органдарынын боттандырып республика бюджетинин күүселде-чылдык айттырылганын өөренип турда чоруп турар хурал турда - оон соондагы хыналда.

Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органы болуп турар күрүнениң өөр хыналдазынын органы аңаа берген эргелеринге дүүштүр чогуур бюджет-акша-хөреңгилеринин алыкчылары-оржет акша-хөреңгилери-биле, чогуур еттеринин чедишпес кезээнин акшаландырышынын дөстөринин чагырыкчы-акша-хөреңгилери-биле операция-ы, а ол ышкаш бюджет чээлиери, инвестициялары болгаш күрүнениң муниципалдыг магадылалдарнын алының бюджет акша-хөреңгилерин алының, алының сорулгазы-биле алының болгаш эгидеринин негелде-агып турарынын саң-хөө хыналдазын ыяр.

Бюджет хоойлужудулгазынын хажы-иннары илерээн таварылгада, Тыва ликаның күүсекчи эрге-чагырга болур күрүнениң саң-хөө хыналда-рганы Тыва Республиканың Саң-хөө не бадыткаан документилери-биле чорудар.

Республиканың Саң-хөө ямызы республиканың күүсекчи эрге-чагырга болур күрүнениң саң-хөө хыналда-рганынын илереткени хажыдыша даянган, бо Хоойлунун 8-ки чүү-ургускан бүрүн эргелери езугаар ерни алып.

Бюджет акша-хөреңгилеринин кол алычылары, бюджет орулгаларынын алычылары болгаш бюджеттин чее-езээнин акшаландырышынын кол чагырыкчылары Россия Фе-зынын Бюджет кодекзинин негел-езугаар саң-хөө хыналдазын

үүл. Республика бюджетинин эзинин дугайында чыл отчетдунун хыналдазы

Республика бюджетинин күүселде-изинин дугайында чыл отчетдун Тыва Респу-б-ди Хуралына (парламентизинге) көөрүнүн мурнунда бюджет акша-теринин кол чагырыкчыларынын четтаашкынынын даштыкы хынал-лаш бюджет күүселдезинин чыл түннелдерин белеткелди кирип-тыкы хыналданы эртер.

Республиканың республика-нин күүселдезинин дугайында чыл даштыкы хыналдазын Тыва-каның Саналга палатазы Россия-изынын Бюджет кодекзинин Тыва Республиканың «Тыва Респу-саналга палатазынын дугайында» нун негелделерин сагывышаан-ар.

Республиканың Чазар Тыва-каның республика бюджетинин эзинин дугайында отчетту эртип

Тыва Республиканың Конституциязынга өскерилгелер

киреринин дугайында

Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизин) 2010

чылдың ноябрь 3-те хүлээп алган

Республиканың Конституциязынга аправда», 2001 чылдың май 15-те;

турар чылдың апрель 15-тен орай эвесе аңаа түннелди белеткээр кылдыр таныштырар. Тыва Республиканың республика бюджетинин күүселдезинин дугайында чыл отчетдунга түннелди белеткээр 1,5 айдан ашпас хуусаанын дургузунда чоруттунар.

4. Республика бюджетинин акша-хө-реңгилеринин кол чагырыкчылары эртип тур-ар саң-хөө чылынын апрель 1-ден орай эвесе-те, Тыва Республиканың Саналга палатазын-че даштыкы хыналданы чорударынга чылдың бюджет отчеттаашкынын таныштырар.

Республика бюджетинин акша-хөреңгилеринин кол чагырыкчыларынын чылдың бюджет отчеттаашкынынын даштыкы хынал-дазынын түннелдери республика бюджетинин хөреңгилеринин кол чагырыкчыларынын бүрүзүнүн аайы-биле долдуртунар.

5. Тыва Республиканың Саналга палатазы бюджет акша-хөреңгилеринин кол чагырык-чыларынын чылдың бюджет отчеттаашкы-нынын даштыкы хыналдазынын түннелде-ринге, Тыва Республиканың Дээди Хуралын-че (парламентизинге) кириген Тыва Респу-бликаның Чазарын отчетдунга даянган, бюджет күүселдезинин отчетдунга түннелди белеткээр.

6. Бюджет күүселдезинин дугайында чыл отчетдунга түннелди Тыва Республиканың Са-налга палатазы Тыва Республиканың Дээди Хуралына (парламентизинге) Тыва Респу-бликаның Чазарын хары угда чорутушаан, таныштырар.

34 чүүл. Эртип турар саң-хөө чылын доозары

1. Россия Федерациязынын Бюджет кодекзинин 242 чүүлүнүн 2-ги пунктузунда айыткан операцияларын аңгыда, рес-публика бюджетинин күүселдезинин талазы-биле операциялар декабрь 31-де доостур.

Республика бюджетинин күүселдезинин талазы-биле операцияларын доостуру бо чүүлдүн негелделери езугаар Тыва Респу-бликаның Саң-хөө ямызынын тургусканы чурум езугаар боттаныр.

2. Бюджет акшаландырышынын, бюджет хүлээлгелеринин лимиттери болгаш эртип турар саң-хөө чылынын акшалан-дырышынын кызыгаар хемчээлдери декабрь 31-де бодунун күжүн соксадыр.

3. Субвенция болгаш субсидия хевиринге алдынган бюджеттер аразынын трансферт-тери болгаш тускай сорулгалыг ажылглатты-нар ужурулг эртип турар чылда ажылглатты-маан өске-даа бюджеттер аразынын транс-ферттери ээлчеглиг саң-хөө чылында ол-ла сорулгаларга айыттыган трансферттерге бюджет акша-хөреңгилеринин кол чагырык-чыларынын чогуур шиитпири езугаар ажылглаттынып болур.

Субвенция болгаш субсидия хевиринге алдынган бюджеттер аразынын трансферт-теринин ажылглаттылмаан кезээ республика бюджетинин орулгазынче шилчиттинмээн таварылгада, Тыва Республиканың Саң-хөө ямызынын тодаратканы чурум езугаар Россия Федерациязынын саң-хөө ямызы-нын тургускан нити негелделерин сагывы-шаан, айыттыган акша-хөреңгилер респу-блика бюджетинин орулгазынче хавыртыган турар ужурулг.

4. Тыва Республиканың Саң-хөө ямызы эртип турар саң-хөө чылы дооступ турда, бюджет акша-хөреңгилеринин алыкчыла-рынга Россия Федерациязынга ажилчын эвес байырлал хүннеринде, ээлчеглиг саң-хөө чылынын январьда боттарынын ажил-чорудулгазын боттандырынга чугула ак-шаларны хандыларынын чурумун тургузар.

35 чүүл. Түннел дүрүмнер

1. Бо Хоойлу ону албан-езузу-биле парлаан хүнүнден эгелеп күштүг болур.

2. 2008 чылдың октябрь 25-те № 897 УХ-II «Тыва Республикага бюджет чорудул-газынын дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун бо Хоойлунун күштүг болуп кирген хүнүнден эгелеп күжүн чидирген деп санаар.

Тыва Республиканың Чазарын Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2010 чылдың ноябрь 2
№ 39 ДХ-1.

чылдың апрель 29-та, май 6-да, август 21-де; 2009 чылдың июль 30-де; 2010 чылдың апрель 15-те; «Шын», 2006 чылдың декабрь 14-те; 2007 чылдың июнь 26-да; 2008 чылдың май 15-те, сентябрь 2-де; 2009 чылдың июль 23-те, 2010 чылдың апрель 15-те) дараазында өскерилгелерни кирир:

1) 10-гу чүүлдүн 3-кү кезээнде «Пре-зидент» деп сөстү «Баштыңы» деп сөс-биле солугу;

2) 103-кү чүүлде:

а) 3-кү пунктуда «Президентинин бүрүн эргелери-биле» деп сөстөрни «Баштыңынын бүрүн эргелери-биле» деп сөс-биле солугу;

б) 8, 15, 16 болгаш 17 дугаар пунктуларда «Президентинин» деп сөстү «Баштыңынын» деп сөс-биле солугу;

в) 20-ги пунктуда «Президентиге» деп сөстү «Баштыңына» деп сөс-биле солугу;

г) 21-ги пунктуда «Президентини» деп сөстү «Баштыңын» деп сөс-биле солугу;

3) 106-гы чүүлде чогуур падежде «Пре-зидентизи» деп сөстү чогуур падежинге «Баштыңы» деп сөс-биле солугу;

4) 107-ги чүүлдүн 2 болгаш 3 дугаар ке-зектеринде чогуур падежде «Президентизи» деп сөстү чогуур падежинге «Баштыңы» деп сөс-биле солугу;

5) 108-ки чүүлде чогуур падежде «Пре-зидентизи – Даргазы» деп сөстөрни «Баш-тыңы – Даргазы» деп сөс-биле чогуур падежинге солугу;

6) 109-ку чүүлдүн 1-ги кезээнде «Пре-зидентизи» деп сөстү «Баштыңы» деп сөс-биле солугу;

7) 110-гу чүүлдүн адында болгаш утка-зында чогуур падежде «Президентизи – Дар-газы» деп сөстөрни «Баштыңы – Даргазы» деп сөс-биле чогуур падежинге солугу;

8) 110.1 чүүлдүн адында болгаш утказында чогуур падежде «Президентизи – Даргазы» деп сөстөрни «Баштыңы – Даргазы» деп сөс-биле чогуур падежинге солугу;

9) 111-ги чүүлдүн адында болгаш утказын-да чогуур падежде «Президентизи – Дарга-зы» деп сөстөрни «Баштыңы – Даргазы» деп сөс-биле чогуур падежинге солугу;

10) 112-ги чүүлдүн адында болгаш утка-зында чогуур падежде «Президентизи – Дар-газы» деп сөстөрни «Баштыңы – Даргазы» деп сөс-биле чогуур падежинге солугу;

11) 113-кү чүүлде чогуур падежде «Пре-

зидентизи – Даргазы» деп сөстөрни «Баш-тыңы – Даргазы» деп сөс-биле чогуур падежинге солугу;

12) 114-кү чүүлдүн 2-ги кезээнде чогуур падежде «Президентизи – Даргазы» деп сөстөрни чогуур падежинге «Баштыңы – Даргазы» деп сөс-биле солугу;

13) 119-ку чүүлде «Президентини» деп сөстү «Баштыңын» деп сөс-биле солугу;

14) 138-ки чүүлдүн 1-ги кезээнде «Пре-зидентини» деп сөстү «Баштыңын» деп сөс-биле солугу;

15) 140-ги чүүлдүн 2-ги кезээнде «Пре-зидентиге» деп сөстү «Баштыңына» деп сөс-биле солугу;

16) 141-ги чүүлдүн 3-кү кезээнде чогуур падежде «Президентизи – Даргазы» деп сөстөрни чогуур падежинге «Баштыңы – Даргазы» деп сөс-биле солугу;

2 чүүл

Тыва Республиканың девискээринге күштүг болуп турган Тыва Республиканың хоойлулары болгаш өске-даа хоойлу-дүрүм актылары бо Конституция хоойлузунун күш-түг болуп киреринге чедир оон чөрүшкөктер чок кезээнге ажылглаттынар. Тыва Респу-бликаның күрүне эрге-чагыргазынын болгаш тус чер бот-башкарылга органдары, оларнын албан-дужалдыг кижилери бо Конституция хоойлузунун күштүг болуп киреринге чедир, үш ай хуусаада, хүлээп алган хоойлу-дүрүм актыларын оон-биле дүүштүрер хүлээлгелиг.

Бо Конституция хоойлузунун күштүг болуп киреринге чедир бүрүн эргени берген турган Тыва Республиканың Чазарын Даргазы бо Конституция хоойлузунун эдил-гезинде Тыва Республиканың Конституция-зы-биле көрдүнгөн Тыва Республиканың Баштыңынын – Чазарын Даргазынын бүрүн эргелерин боттандырат.

3 чүүл

Бо Конституция хоойлузу ону албан-езузу-биле парлаан хүнден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазарын Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2010 чылдың ноябрь 8
№ 52 ДХ-1

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ (ПАРЛАМЕНТИЗИНИҢ) ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың Саналга палатазынын даргазы албан-дужаалдан Валерий Болай-оолович Салчакты хуусаадан эрте хостаарынын дугайында

Тыва Республиканың 2001 чылдың 12.07-де «Тыва Республиканың Саналга палатазы-нын дугайында» №1200 Хоойлузунун 5 чүү-лүнүн 9 кезээнге, 38 чүүлүнүн 2 кезээнге дүүштүр Тыва Республиканың Дээди Хура-лынын (парламентизинин) доктаадыры болза:

1. Россия Федерациязынын хоойлужудул-газын болгаш Тыва Республиканың хоойлу-ларын хажытканын судтун тодаратканы-

биле холбаштыр Валерий Болай-оолович Салчакты Тыва Республиканың Саналга палатазынын даргазы албан-дужаалдан хуусаадан эрте хостаар.

2. Бо доктаал ону хүлээп алган хүнден эгелеп күштүг болуп кирер.

Кызыл хоорай
2010 чылдың октябрь 28
№40 ДХ-1

«2011 чылда болгаш 2012 база 2013 планныг үеде Тыва Республиканың республика бюджетинин дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун төлөвилелин дугайында

«Тыва Республикага бюджет чорудул-газынын дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун 20 болгаш 22 чүүлдеринге дүүштүр Тыва Республиканың Дээди Хура-лынын (парламентизинин) доктаадыры болза:

1.«2011 чылда болгаш 2012 база 2013 планныг үеде Тыва Республиканың респу-блика бюджетинин дугайында» Тыва Рес-публиканың Хоойлузунун төлөвилелин Тыва Республиканың Дээди Хуралына (парла-ментизинге) чугаалажып көөр кылдыр хүлээп алыр.

2. Тыва Республиканың Дээди Хуралынын комитеттери «2011 чылда болгаш 2012 база 2013 планныг үеде Тыва Республиканың республика бюджетинин дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун төлөвилелин хүлээп алыр азы дедир эгидер дугайында түннелдерин, а ол ышкаш 2011 чылда республика бюджетинин характеристика-ларынын болгаш көргүзүлгелеринин аайы-биле саналдарны болгаш сүмелерни Тыва Рес-публиканың Дээди Хуралынын (парламенти-зинин) Бюджет болгаш экономиктиг хөг-жүлдө талазы-биле комитетинге 2010 чылдың

ноябрь 10-га чедир кирир.

3.«2011 чылда болгаш 2012 база 2013 план-ныг үеде Тыва Республиканың республика бюджетинин дугайында» Тыва Респу-бликаның Хоойлузунун төлөвилелинге саң-хөө экспертиказын эрттирер болгаш түннел тур-гузар кылдыр Тыва Республиканың Саналга палатазынче чорудар.

4.«2011 чылда болгаш 2012 база 2013 планныг үеде Тыва Республиканың респу-блика бюджетинин дугайында» Тыва Респу-бликаның Хоойлузунун төлөвилелин «Тувин-ская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар база Тыва Республиканың Дээди Хуралына (парламентизинге) хөй-ниити дыннаашкынын 2010 чылдың ноябрь 12-де 10 шакта эрттирер.

5. Бо доктаалды албан-езузу-биле парлаар.

Кызыл хоорай
2010 чылдың ноябрь 3
№48 ДХ-1

Тыва Республиканың Дээди Хура-лынын (парламентизинин) Даргазы К. ДАВАА.

2003 чылдың июнь 26-да; 2005 чылдың декабрь 30-де; 2006 чылдың декабрь 14-те; 2007 чылдың июнь 21-де, июнь 23-те; 2008

Өөредилге төвүндө

АЖЫЛ ЧОКТАРГА ЧУГУЛА СЕМИНАРЛАР

«Прогресс» өөредилге төвү Сүт-Хөл болгаш Өвүр кожуннарда ажыл чок болгаш чединмес амыдыралдыг өрегелерге өөредилгиг семинарны чоокта чаа эрттиргеш келген.

Мындыг семинар ужуражылгаларны бо төп бир дугаар эвес эртрип турары бо. Эрткен чылдарда Эрзин, Тес-Хем, Танды болгаш Кызыл кожуннарда эрттиргеш, оларның чонга ажыктыын биле берген болгаш, мындыг өөредилгелерни планнап, аңаа чарыгдар акша-хөрөңгини ажилдап, тып ап турары өөрүнчүг.

Бюджеттен акша-хөрөңги албайн, чүгле бодунуң ажилдап алганы орулгазы-биле амыдырал ажилдаар албан черинге шак мындыг төлевир чок улуг хемчээлдиг өөредилгени организаастаары берге болбайн канчаар. Коллектив ажыл чок болгаш чединмези багай өг-бүлелерге деткимче көргүзүп турар ажылы дээш 2006 чылда РФ-тин Президентизиниң 300 муң рубль грантызын (деткимчезин) алган. Ону үстүндө адааным кожуннарда, семинарлар эрттиреринге база материалдыг баазанын быжылгаарына чарыгдан.

Дараазында 2009 чылда 800 муң рубль грантыны алгаш, чаа «УАЗ» маркалыг автомашина-биле база 9 олуттуг компьютер класын садып алганы — суурларга барып өөредилге эрттиреринге эпиг болуп турар. Мындыг өөредилгелер бо берге үеде, ылаңгыя чуртта саң-хөө кризиси уламчылап турда, ажыл тыппайн чоруур хамаатыларга улуг дуза дээрзи чугаажок.

Бистин ажылыска Сүт-Хөл биле Өвүр кожуннарның удуртулгазы, ында күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө эргелелдери, чонну ажилга хаара тудар төптер улуг дузаны чедиргени-биле Сүт-Хөлдүн чеди, Өвүрүнң ийи чуртакчы суурларына семинар-кичээлдерни чеди хонук дургузунда эрттирер аргалыг болдувус.

Кожуннарның удуртукчулары, тускай эртемниглерни, хоочуннар, ужуражылгаларга келген чон-биле күш-ажыл рыногунда байдалды таныжып, сайгарып көрдүвүс. Мында байдал республиканың көдээ суурлары-биле дөмей — чоннуң чамдык кезин ажыл чок, ажыл дилээр-даа тывылбас, чаа ажилчын олуттар тургустунардан харын-даа кызырлып турар. Бюджет албан черлеринде безин ыңдыг, ооң уламындан үр үеде ажыл чок болгаш амыдыралының байдалы бергедээ кижилер көвүдөп турар апарган.

Мындыг байдалда чүнү канчалза экил? Маңаа чаңгыс арга азы сүме айтырып бээр болдунмас дээрзин үнүүшкүнге киржип чораан бөлүктүн удуртукчузу Анчимаа Донгатовна Ооржак, психолог башкы Татьяна Алексеевна Ондар база бо одуругларның автору олар чыгып келген чонга тайылбырлап, кижилер бүрүзүнүн, өг-бүлелериниң арга-шинээн, оран-чуртунуң байлаан, езу-чаңчылдарын, сеткил-хөөн, психологтуг болгаш өске-даа байдалдарын өөренип тургаш, ажыл чок чоруктан уштунуп болурун үлегер-чижектерге көргүскеннер.

Көдээ черге ажыл тып алырының бир аргазы — хууда ажыл-херекти ажадары. Өг-бүлениң биче бүдүрүлгезин сайырадыры дээрге, бодун боду ажыл-биле

хандыраы ол.

Биче бизнесте сайырадыр талазы-биле Россияның Чазаның болгаш Президентизиниң база Тыва Республиканың Чазаның ап турар хемчеглеринге Кызылдан ажилчын бөлүк доктаагаш, каш янзы ажилдарның хевиринге бизнес-планны кылырын кичээлдерге айтып берген.

Бо хүннерде Сүт-Хөл, Өвүр кожуннарда садыг, көдээ ажыл-

(таможня чанында) Чонну ажилга хаара тудар төптүн даргазы Владимир Кончук-оолович Сат биске көргүстү. Бо чылын тудуп эгелзэн бажыңнар база эмгежок, аукционну шагда эрттирген, участоктарны ээлери херимнеп алган, чамдыктары тудуун эгелей берген, ылаңгыя суурнуң алдыы талазында заправ-калар чанында база Солчур суурда чаа бажыңнар эмгежок болду.

Бажыңнар тудуунуң шалыпкын чоруп турарында чонну ажилга хаара тудар төптен чээли алгаш, пилорамалар ажадып алган эргиде ажыл чок, ам сайгарлыкчылар апарган хамаатыларның үлүг-хуузу

агыйда — мал өстүрер, тараа тарыыр, ачы-дуза чедирилгезинде — идик-хеп даараар, септээр, баш таарыыр, ус-шевер кылыглар кылыры, компьютер дузасы дээр чижектиг ажилдарда элзэн хөй чон хаара туттунган. Ам ында чижилге күштелгени-биле чаа ажилчын тур-руштарны тургузары берге апарган. Ындыг болганда, өске оруктарны дилээр чугула. Чижээ, республикада сайырап олурар бизнестин бир хевир — **туризм** талазы-биле ачы-дуза көргүзери.

Сүт-Хөл ышкаш чараш, байлак оранга ол ачы-дуза сайыраары чайлаш чок. Ажил-агыйжы, ус-шевер кижилер бо кожунда хөйдүр. Орук дургаар арттарда, хемнерде кылгылаан чараш, нарын тураскаалдарны көргөш, магадал чордувус. Дыка хөй ажилдаар черлерни маңаа ажадып болду.

База бир сайырап турар ажыл — **тудуг-дур**. Сүт-Хөлдүн барык шупту суурларында чаа туткан бажыңнар эмгежок болду. Чүгле Ишкин суурда чаңгыс кудумчуда безин 11 чаа тудуп турар бажыңнарны санадык! Сумунуң ора-лакчы даргазы Александра Ооржак 36 бажыңны сумуда тудуп турар деп чугаалады. Оларны тударына хөй кижилер киржип турар, ажыл чок улустар база бар дээрзин дарга бадыткады. Бажыңнар тудуп турар доктаамал тудугчулар барын суму даргалары чугаалап турдулар.

Көвүрүглер тудуунда, септелгезинде чыл санында элзэн хөй кижилерни суму даргалары хаара тудуп турар. Бо дээрге белен эвес, улуг мергежил херек ажилдар-ла болгай. Чүгле оларның учедун, сан-түнүн кым-даа кылбайн турар болду.

Суг-Аксында чаа туткан чараш хүрээниң ажадышының база көрдүвүс.

Бо ийи кожуннарда чуртталга бажыңнарының тудуу эки чоруп турарын онзалат демдеглекседим. Сүт-Хөлдүн шупту суурларына чаа туткан бажыңнары хөйү-биле көрдүвүс. А Хандагайтыда эрткен чылын туткан деп бир кудумчуну

Ярмарка чезинде.

улуг дээрзин даргалар сеткил ханышкын-биле чугаалап турдулар.

Сугат ажылында, тараа, ногаа, картофель тарылгазында, мал чеминиң белеткелинде хөй кижилер херек кырында ажилдап турар болду.

Мал ажылында база хөй чон ажилдап турар, ам-даа хөй кижилер аңаа ажилдап болур. Алдан-Маадыр суурга ужуражылгага «Хамык эр кижилер канчап барган чүвөл?» деп айтырамыска: «Малын сүрүп алгаш, Манчүрекче чайлагдайп чоруй барганнар» диген. «Эр хейлер-дир!» деп мактадык!

А ногаа, картофель тарырының дугайында чугаалаан-даа херээ чок — суур бүрүзүндө бажыңнар чанында огород шөлдөрүн долгандыр чыраа-биле аргып каан кажаларны көрдүвүс — чараш-даа, хөй материал херек чок, ону кылырда база-ла ажилчын, күш херек-ле болгай.

Аңаар, балыктаар, кат-чимис, бойдустан өске-даа кежиин чыып, белеткеп турар кижилер Сүт-Хөлдө кайы көвей-дир.

Шаараш аржаанына ийи удаа лекция номчуп турувуста, ында дыштанып турар чон аажок со-нуургал, хөй айтырыгларны салдылар. Кол-ла айтыры — мал азырап турар кижилерниң малының продукциязын хүлээп ап турар черниң кожунда чогу база ооң өртээниң аргажок чинги.

2009-2010 чылдарда бо ийи ко-

жуундан 112 ажыл чок кижилер күш-ажыл рыногунда чидиг байдалды чавырылдырар талазы-биле республика программасына кир-жип, боттарының хууда биче бүдүрүлгелерин ажадып, чаа ажил-даар черлерни тургускан болду. Олар колдуунда мал азыраар, ылаңгыя болбаазырадыр, чонга ачы-дуза чедирер ажилдарны шилип алган, чамдыктары баштайгы чедишкын-нерин биске көргүзүп-даа турдулар.

Суг-Аксында алгы-кеш эттээр бичии цех болгаш машина-трактор станциязы удавас ажилдап эгелээр дээрзин Сүт-Хөл кожун даргазының ораалакчызы Кирилл Сан-чьевич Ооржак биске дыңнатты. Аңаа 18 кижилер ажилдаар аргалыг болур.

Шалыңныг ажыл тывылбас, сайгарлыкчылап шыдавас болза кижилер канчаары? Бо таварылгада бистин сүмелээнивис: түр үениң кандыг-даа ажилдарын кылып, кижилерниң чагыгларын күүседип, хөлезиленип ажилдаар — аңаа черле олурбас!

Чижээ, хууда чуртталга бажыңнарын тударына, тараа тарырына, сиген кезеринге, туристерге ачы-дуза көргүзүрүнге, биче бүдүрүлге ажадып алган эш-өөрүнге ажилдаар, мал өстүрери-биле чээли алган улуска малчыннап ажилдаар, мергежилин солуп, чаа мергежилге өөренип алгаш, рыноктан ажилды дүрген тып алып.

А бодунуң амы-хууда ажил-

чээнгейни салыры кончу ажыл болур.

Ол аразында ажыл дилээр соксатпас, боттун чедер-чегелерин шыңгыы сайгарып, медресин, психологияны үнүр. Эрги бодалдардан уштун чаа психология-биле бодун тааржыр ажилды тып алгаш, динишкынниг кижилер болу бээр.

А кажан ажыл дилеп турган нерде бодунарны «ажыл чок» деп черле чарлаваңар. Кезек ажыл чок боордан башка, ажил дилеп турар кижилер болгай ажилды тып алырына хүнү идеген турунар. А ол аразында ажилдан — бир хүннүн-даа тын кылыңар. Ол чорук силе бодунарда, өг-бүлелерниң күннөрүнге, ылаңгыя уругларга сагыш сеткил (психология) зы-биле улуг деткимче болурун ажилдаар силерни ажилдаар азы ажилды дилеп турар санаарлар. Бо таварылгада эштеринге «ада-нези ажил-тар» деп ылгай көрдүрбес болурун ажилдаар көрүшкүн.

Ындыг ылгай көрүшкүн болдурбазы-биле эрге-чаа черлеринге мындыг сүмени бээсзэн ийик бис: суму, кожун-лери ол кижилер, бо кижилер ажилдаар, аны-бүрү даңк кылырын шеглээр болза эки.

Ооң орнунга ажыл чок ачы-өг-бүлениң кежигүннери-биле даргай ажилдаар, ол байдал дүрген уштунарының аргал сүмележир, даалга, хуусаада (ядыы өреге, чединмес өреге) аттан дүрген уштунар дээш, тиктиг дузадан көргүзери бээр, үрезин-хүнезин бээр чижектиг.

Ажыл чок апарган таварда, үр үеде ажил тыппайн бар база ажилды канчаар тып алырың талазы-биле дыңнакчы солун кичээлдерни психолог эртемнериниң кандидаты Татьяна Алексеевна Ондар эрттирер башкы чораан-на суурлар кичээл бүрүзүнге киржикчилер кичээнгейин бодунче чайлаа хаара туду бээр кижилер болду.

Канчап чединишкынниг ажилдакчы, сайгарлыкчы болуру? Маңаа чүү херегил дээр дыңнакчылар сайгарып кел мындыг түнелге келгеннер: биче — ажилгыр болур, ийи кызымак болур, үште — хөй ажил, быжыг билиглер херек. «Прогресс» өөредилге төвү чедип ап болур.

Чуртка рынок эгелээрденге тургустунгаш, күш-ажыл рыногунга чаа кадрларны белеттүрүп өөредилге чери бо.

Келир чылын 20 харлаар турар бо өөредилге чери эртен дургузунда 7 муң ажыл-жилерни рыноктун аны-бүрү гежилдеринге өөрөткен, олар аразында кымнарны чок дээр поварлар, кондитерлер, парикмахерлер, компьютерге ажилда тускай мергежилдиглер, сайгарлыкчылар, бухгалтерлер...

Кызылда база республика билдингир сайгарлыкчылар чамдыкызы бо өөредилге чери «ужугу» үнгенин Анчимаа Донгатовна Ооржак дыңнакчылар таныштырган. Маңаа өөредилгаш, рыноктун бергедээ кижилеринге торулбайн ажилдап чору аныктар кожун бүрүзүндө белеттүрүп турар.

Кижилер боду ажил тып алыр дээр тура-соруктуг болгаш ажил ченгир, тывынгыр болза, канча даа ажилды көдээ черге амыдыралының байдалын эки-дип ап болур-дур. Кандык ажил хүндүлүг дээрзин үнүр херек.

Кара-оол ЛАПЧА
Айлаң ДАРЖААНЫН
тырган чуруктары.

САЛЫМ-ЧОЛДУН ХУВААНАГЫ

Уланчызы. Эгези №132
«Шында»).

Улут Танды эдзэнге аш-чем
инейин турганындан чүгле
тынныг чыткан ажы-төлдү
улус ынчаар тыпкаш, мал
тайгаладып келген ка-
чылар өөнгө чедирип кааннар.
кылаштаарга, сөөк-даяа си-
базы дээскинип турза-
оол бодун албадап тургаш,
мал-маган кадарарынга
эргелзэн. Ийи-үш кижиге
алгаш, чай-шөлзөн чок
дүвүредип, хол манап
кайын боор дээн оолдун
ескелер билип, аразынга
чугаа кадында «эрес эр-
деп мактааннар-даа. Бир ай
анда, алышкылар инектер
дозуп, ыяш чыып, суглаар
ышкыш ажылдарны ша-даа
бейн кылыптар апарганнар.
ыштарныкы бүрүлери бир ду-
саргаш дээр, кадарчы-
улуу, Дарган ирей шынаа-
дар мал-маганын аалче
уладыр деп айтып келген.
к-сарбаан чыып, көжөргө
енип турган эрлерни көргө,
анчыг...

ир эртен Дарган ирей
айтырган:
е, канчаар бодап тур сен?
ен-даа бо былаага чадыр
дунмаларым-биле кыштаар
ен...

дырам, оглум. Шын харын,
тун аразында шыып тур-
ыгаар кылып кагбаан. Ки-
каяа-даа чоруур. Эр чаң-
пунза, чүү дээй эртик.
халбактанган ийи дунмаң
р-дыр. Чаа-чалбактан ой-
ген силерни кым канчаар
аразынче көжүр алыңар.
ымдан ырак эвес, суг чоо-
агай казанаам бар чүве.
а бар. Хөрүк дээш, де-
и үндүр салыпкаш, дунма-
иле арыглап-аштап ал.
бичи ажы-төлдү, тайгага
кижи чүнү бодап орап

силерге чугаалаар ужу-
бистиң тыныгысты ап, эки
арынар дээш, буян бол-
ерге четтирдим...

е, ыглаарга кайын боор,
арынг белеткенип алы-
ежик шимчеп үнер бис.

ш алышкы ынчаар-ла
арганның казанаанга
ергеннер. Чоок-кавының
тайгага азып-тенип чо-
төлдү кээргеп, идик-хеп,
орун-дөжек-биле шаа-
лааннар. Дарган ирейниң
нүп-кирип, мал-маганын
ып, багай эвес аймакчык
р. Бир катап кайдамчык
доруг атыгы эр халдып
олдан айтырган:
каш харлыг сен?

чеди хар чоокшулап тур

аң адымны шинчилеп

чоокку чылгыда мээң
ындыг чоруктуг айт чок

богда, өззөн өттүр сөг-
ни айт мунары аяныг,
чаажыктырып шыдаар

и, оолдарныкы чугаазы
е, мындыг-дыр дунмам.

ылгын айттан, саап ижер
инектен бээйн. Шээр чу-
ааның-биле ал ал. Мээң

кадарчызы болуп көр.

ас мен. Чөлшээржер
эрген чедип кээр сен —
й болган. Ол дүне оол

ан. Амытан чон өскүс
эки көрүп, дузалап-даа
Оларның аттарын тыва-

жыды Санчай, Санчы, Санчымаа
деп адап алганнар. Кыс дунмазын
Дарган ирейниң кадайы аяк-сава
чуур, аш-чем кылырынга, хевиниң
орбак-дыдын даараарынга өөре-
дип турарынга сеткил өөрүүр. Оол
дунмазы база-ла кырганның
ыяш-дажын белеткежи, малын
бөлүп дузалажып келген. Ынчалза-
даа өрегелиг өлүг, ээрер ыттыг,
хып турар оттуг, мал-маганын
чурттааны дээр — деп, бодап ал-
гаш, Санчай хүн үнерге-ле, биезги
эрниң аалынче басыпкан. Оон бээр
чыл ашкан. Алышкылар ийи саар
инектиг, каш шээр чүвелиг, айт-
хөлдүг апарганнар. Санчайныкы чон
аразынга эмдик айт тудуп мунар,
часпас сыдым октаар, кулун-чаваа
өстүреринге салымныкы кижиге деп
сураа нептерзэн. Хөй чылгылыг
кайгал эрниң чылгызын малдал,
изиг, соок үелерниң солчулганын
эскербейн турда, чай адакталган.
Санчай төнчү чок ховунуң хат-сал-
гынынга дадыгып, мөге-шыырак эр
болуп өзе берген. Бир кезээ мел-
дер адын мунуп алгаш, аалындан
оожум үнүпкен. Ийи чыл бурунгаар
дүн-хүн чокка буттары хорлай бер-
ген, идик-хевин элей берген, түрөп
чораан улуг тайгаже углапкан. Даң
адып турда, аалының уун часпайн,
хем кыдыгына чортуп үнүп келген.

Шырыш аразындан топтап
көөргө, сезинчиг чүве
чок боорга, хемни кежи келген.
Чашкы шаанда халып өскөн че-
чуртун кайын уттур. Өөнүң орнун
курлак чедир чашпан-сиген дугла-
за-даа, часпайн тып чедип келген.
Эрги хонаш турганы илден: хөй
малдың көржөнөлгөн өдзэ ам-даа
читпзэн. Ачазының баглаажы орту
чедир өрттени берген, эзм кайыл
дээниг, кожая берген харанып ор-
ганзыг. Хөрек-чүрээ көвүдөп,
ызызы кээрге, арнын дуй тудупкаш,
кезек оргаш, оожургадып алган.
Ак ааржы дег хөй хой, тодуг ине-
терниң шырбанмышаан, аалче та-
ваар кирип ораы, бөлүп халдыр-
га, ужу төнмөс чылгыны сагыштап-
тарга, хөй мал-маган аразынга ие-
зин тыппайн, маанайнып халып ту-
рар өскүс анайга боду дөмөй
ышкыш сагындырган.

Аптара бо, маңаа авамның ору-
ну оң талазынга турган чүве ийин
дээш холу-биле черни суйбай
бээр, каян-на мени тып аар
ирги — деп, четтикпейн манап ту-
ганзыг, кара-ногаан мөөң эртин
даштыг мөңгүн билзек ылдыртына
берген. Авазының билзээ... Баары
саргып ийлзэн ышкыш, ажыңайны
бээр, холун так аспаптыпкан:
Дээр-деңгерлерим өршээзин,
авамның сөөлгү белээ, сөөлгү
чылыгы, сөөлгү чагы... Ол салга,
аалдан эккелген аш-чемин өргүп,
артыжын кысып каан. Элзэн үр
олургаш, суг кыдындан улуг кал-
бак даштар дажыглап алгаш өрү
чыскаап үндүрүпкөш, сымыранып
чалбарган:

— Кумга кум немежи, куу доо-
зун, дой-довурак апаргаш, кадыг
чер апарып, чечек-чимис үнер бол-
зун; сайга сай немежи сайын да-
жы апарып, сугну тудар эрик болу
берзин. Мээң бо чуртум кайда ба-
рыл? Авай, ачай деп алгывыс чаң-
гылганган, чаяттыгган бо чер-чур-
тум чер-биле деңнешпзэнде, суг-
биле шыптынмаанда, калган ада-
иёмге маанай болзун; каш чыл
эрттерге, дунмаларым эдертип ал-
гаш кээримде, өөвүс орну ол-дур
дээр, им-демдек болзун дээр даш
хоюткуну тургустум, өршээ...

Кижиге бажындан бедик, түрлүг
көстүр хоютку аал-оранынче ка-
жан-на-бир эргип кээрин оштап,
кежээки хаяа чырынгына сүрлүг
күчүтөн ышкыш көзүлгөн. Ногаан
далай ышкыш чашпан-сиген чал-

гаан ховуну сөөлгү катап көрүп-
көш, оол адының дынын сула
салыпкан. Хемче углуг чортуп
орда, адыр ыяшта бир-ле чүве
караган-даа ышкыш. Чоокшулап
чеде бээр, ада-иезиниң хойтпак
тигер турлаа. Оон ырак эвесе ыяш
будуунда чүве ызыртып каан
турган. Адынга олура, бедиктен-
геш, дүжүрүп аарга, авазының
хөмдөн даараан хавы. Иштинде
оон эдилелдери: ине-чүскүү,
билектээштери, сыргалары, чинчи-
лер, билзектер, мөңгүн өөктер,
демирден шуткаан кыс бурган,
адыг эртен, төвүт эмнер дээш,
чүве-ле хөй. Өске кижиге кээр
хайны көрүп каар, бодунга кээр
багай чүүлдү эндейин турза-даа,
кажан деп, хүнүн, шагын билбейн
турган-дыр ийин деп Санчының
бодап чорааны шын болганы ол.
Авазы чоок улузу дээш сагыжы
аарып, баш удур эмненип, оода
эдилелдерим ажы-төлүмгө артсын
дээш шыгжаан турган-дыр. Уруун,
оолдарын бодаан авазының арт-
тырган хавын Санчы өөнгө эккел-
ген. Чааскаан оларын топтап көрүп
оргаш, бодунга авазының хуваана-
гын арттыргаш, артканын ыяш дө-
зүңгө хөп каан: дунмалары шору
өзе бээр, бүгү чүвени чугаалааш,
үлөп бээр. Ачазының чорук чораан
черинге-ле хем кыдыгына дүшкөш,
чараштап тургаш шилзени дөртөн
тос хемниң сай даштары бичежек
халта шыгжаттырган. Оол ону хой-
лап алгаш чоруурга, чуртталгага
сонуургалы улам дендеп, күш кир-
ген ышкыш алаар... хуваанактын
даштары: «Чө, чүү болду, чүнү төө-
гүп берзэл» — дээниг чылгы-
чымчак көргөн ышкыш болур.

Уш өскүс алышкы ынчал-
тап турда, бир хүн атыгы элчи кел-
геш, Санчыны ак өгдө келдиртип
турарын дыңнаткан. Тоолда дег,
белен-селен кижиге долганым шыда-
вас улуг ак өгдө эртенинде чор-
туп чеде берген. Шаандан тура,
бажын ажыра малдыг чораан бай
кижи, үе-шаг өскерилзе-даа, шы-
дал-быралыг, бардам чаны хевээр
арткан деп чүве илден, оолдун
мендизинге хары бербейн, ыт
чок шайын аартап оруп берген.
Хенертен тура халааш, өөндөн үнө
маңнаан. Элдепиниң артып калза-
даа, кезек оргаш, соондан үнүп-
кен. Ашакты көөргө, ийи-үш эр-
биле оон адын долгандыр көрүп,
бир-ле чүве чугаалашкан турган.
Чанынга кылаштап чеде бээр,
ашак шириини кончуг айтырган:

— Чүү кижиге сен?
— Хем ол чарыындан чаа-
чалбактан дезип көшкен кижиге мен.
— Мен кым-дыр мен?
— Билбес мен.

— Хүн хөөрөп үнер бедик даг-
лардан дуу ол ынаалап ажар чүгүн-
де дагларга чедир, тайга эдзэнден
ужук алгаш, дуу Танды эдзэнге че-
дир хере теп чыдар шынааның ээзи
мен-дир мен, билдир бе?

— Ийе, билип алдым.

— Мээң черимниң одар-белчи-
ринде малың малдал, адын дуюу
дагжап чоруур чүве болганда, мал
сүрүү кадарар хүлээлген бар. Кан-
чаар сен? Азы мунуп чоруур адын
берипкөш, бо чылдың үндүрүүндөн
хосталып ал болур сен...

— Эки адым чүве. Оон ор-
нунга малыңарны малдап көрөй.

— Чылгычылар өөнгө апарып
калыңар — дээш, ашак чанында
оолдарже көргөн.

— Адырыңар, мен чангаш, улу-
зума чугаалап каайн. Кежээ де-
дир эеп кээр мен — дээш, айт-
тыпкаш, халдып чоруттарга, ола-
ры соондан көрүп чыдып кал-
ганнар.

(Уланчылыг).

Айтырыңар — харыылап берзэл ИНВАЛИД ЭРГЕ-ЧАДАНЫ КАЖАН ТЫПСЫРЫЛ?

Сөөлгү үеде Тыва Республикада сан-чугагай езугаар
өөренип көөргө, хоочураан аарыгның түңнелинде
кемниг болган уруглар азы кемдээшкининиң
салдарындан организмининг ажыл-чорудулгазы
баксыраан, кызыгаарлыг арга-шинекиг апарган
кижилерниң саны улуг-даа улустун аразында, бичи-
даа улустун аразында эвээжеп турар. Ынчангаш бистиң
редакцияга кээп турар чагааларда бижикчилерни
сонуургадып турар айтырылгарга Социал-медикиг
экспертиза талазы-биле күрүнениң албан чериниң кол
эксперт эмчизи болгаш удуртукчу даргазы Лариса
Спиридонованы харыылап бээрин билзэн бис.

Айтырыг: Бажында кемдээш-
кинниг уруум 7 харлыында кызы-
гаарлыг арга-шинекиг деп
(инвалид) санаттыгган турган,
ам 18 харлыг апаарга, ол эрге-
чадазын тургустуулаң. Чүге ындыг
болганы?

Хары: Социал-медикиг
экспертизаны чорударда ажы-
лаар сөөлгү үелерде үнген док-
таал-дужаалдарда айтыпкан негел-
де-байдалдар шыңгырап турар.
Оон ынай бажында кемдээшкиниг
уруглар өзүп улгадырга, база че-
димчелиг эмнээшкининиң түңнелин-
де кадыкшылының байдалы эки-
жип, амыдырал-чуртталгазы бедик
деңгелге келгенде, кызыгаарлыг
арга-шинекиг деп (инвалидность)
эрге-чадазын тургустуулаң баар.

Айтырыг: Тыртар аарыг
угбам бар. Курортче эмнедир
путевка-биле хандыраар бе?

Хары: Тыртар аарыглыг ин-
валид хамаатыларны дүрүм езу-
гаар курортка дыштаныр путевка-
лар-биле хандыраар турар. Чүге
дээр, оларның аарыы каяа-даа
чорда, хенертен кирип, кемдээш-
кинге чедир болур. Чижээ, суг
азы ток-биле эмнээшкин ап турар
үеде. Чамдыктарының угаан-меде-
рели ол аарыгның салдарындан
база өскерилген болур.

Айтырыг: Психиатрикеге чыт-
кан дунмам бар. Ийиге бөлүктүн
инвалиди турган. Башкылары ба-
жыңга кээп өөредип турган. Ам
оон кызыгаарлыг арга-шинекиг
деп эрге-чадазын казанаң. Ам
канчаарлыг?

Хары: База-ла үстүнде ду-
жаалда айтыпкан негелде-байдал-
дарга хамаарыштырып тургаш,
үндүргөн турган боор. Бажыңга
өөренип турган кижиниң инвалид
эрге-чадазын дүжүргөн дээр
хары бээр берге. Ынчангаш эм-
чи шинчилге документилерин ал-
гаш, бистиң албан черинге келгеш,
специалист эмчилерге көргүзүп
болур. **Харылаар телефонна-
ры:** 3-52-11; 2-41-91.

Айтырыг: Бирги бөлүктүн
инвалиди акым бар. Курорт барып
болур бе?

Хары: Чүгле эмнеп турар
эмчизиниң, эмчи шыңзылганының
айы-биле шиитпирлээр. Тускай
программага эмчиниң сүмезин
кири бижир, кады хайгаарап
чоруур кижизинге чиигелделерни
катай көөр.

Айтырыг: Ачавыс хан ба-
зышкыны улгаткаш, чартыктай
берген. Инвалид эрге-чадазын до-
раан тургузуп болбас бе?

Хары: Баштай эмнээшкининиң
түңнелин көөр апаар. Аарыг кижиге
инвалид кылдыр санаарда, тус-
кай хуусаазын сагып көөр. Түр
када ажылдаар харыын чидирген
кижиниң 4-10 айлар иштинде сегип
кээрин манаар. Оон ол айлар эрт-
кенде, кадыкшылының байдалын
көрүп тургаш, 1,2,3 бөлүктүн инва-
лид эрге-чадазын тургузар. Каян
хан базышкынының түңнелинде

«чартыктааш, кадыының байдалы
нарыыдап, өске кижиге ажаадып
чыдыпканда» социал-медикиг экс-
пертизаже дораан чорудар апаар.
Кажан аарыг чаа тывылганда азы
бертик-межелге таварышканда,
баштай кадыкшылының байдалын
экижидер сорулга-биле хамааты
кижиге эмнээшкинини болгаш өске-
даа хоргадал хемчеглерин элзэн
үениң (6-8 айларның) дургузунда
чоруткан түңнелинде, организмининг
ажыл-чорудулгазы баксырап, ту-
рум өскерлишкиннерлиг апарган-
да, социал-медикиг экспертизаже
чорудар ужурулуг.

Айтырыг: 30-40 чылдар дургу-
зунда дүлгү чакпак тавангайлыг
мен (плоскостопие). Инвалид эрге-
чадазы алырда, каяа баар
мен?

Хары: Ындыг кижилерни ин-
валид деп санаваң. Ындыг кемниг
төрүттүнген кижилерде амыдырал-
чуртталгазынга кызагдаашкын
чок.

Айтырыг: Инвалид эрге-чада-
ны хуусаа чокка кажан тургу-
зарыл?

Хары: Инвалид эрге-чаданы
хуусаа чокка тургузарда, РФ-тиң
2008 чылдың апрель 7-де бадылаан
247 дугаар доктаалында айтыпкан
дүрүмнерге чагыртыр. Ол дужаал-
да даңзылап каан аар аарыглар-
ның, кемдээшкиннер болгаш кем-
ниг төрүттүнгениниң түңнелинде ка-
дыкшылында эттинмес өскерлиш-
киннерлиг, амыдырал хандырыл-
газында арга-шинээ кызыгаарлыг
хамаатыларга инвалид эрге-чада-
зын 2 чыл алган соонда, хуусаа чок-
ка тургузарын айтыпкан.

Ол ышкыш ол даңзыже кир-
бзэн-даа болза, инвалид кижиге
хоргадал хемчеглерин чорударга,
ажыл-чорудулгазы турум кызы-
гаарлаттынып, организминде эт-
тинмес өскерлишкиннер тывыл-
ганда, инвалид эрге-чаданы 4 чыл
дургузунда алган соонда, хуусаа
чокка тургузар.

Хамаатыны инвалид болган деп
санаарының дүрүмнерин Россия
Федерациязының Чазаның 2006
чылдың февраль 20-де бадылаан
95 дугаар доктаалында тодаргай
айтыпкан. Ол доктаал езугаар аар
аараан түңнелинде бертик-межел
болган таварылгада, азы кандыг-
бир кемниг төрүттүнгенде кижиниң
организмининг азы органнының
ажылдаар байдалы эмнээшкин түң-
нелинде экиживзэнде социал-ме-
дикиг экспертизаны чорудар
апаар.

Ол ышкыш хамаатыны инвалид
болган деп шиитпир үндүрерде, со-
циал-медикиг албан чериниң
ажылдакчыларының база бир дая-
нып турар үстүңгө айтыпкан класси-
фикациялар болгаш негелде-бай-
далдарны, оларның чадаларын
РФ-тиң Кадык камгалам яамызы-
ның 2009 чылдың декабрь 23-те
1013 дугаарлыг дужаалында кири-
ген.

**ДЕҢГЕ БАЗЫП
ЧОРААН ДЕГ-ДИР...**

болгаш өске-даа фактылары, дыннадыглары дээш авторлар ботта